

ISKOLA *és* POLGÁRSÁG

A Pápai Művelődéstörténeti Társaság
konferenciáin elhangzott
előadások anyaga
1996-1997

ISKOLA ÉS POLGÁRSÁG

*A Pápai Művelődéstörténeti Társaság
1996. szeptember 21-én és 1997. október 4-én megrendezett
tudományos konferenciáin elhangzott előadások
és hozzászólások szerkesztett anyaga*

SZERKESZTETTE

MEZEI ZSOLT
TUNGLI GYULA

PÁPA, 1998

*A Pápai Művelődéstörténeti Társaság
kiadványai 9-10.*

© Pápai Művelődéstörténeti Társaság

ISBN 963 03 5614 7

TARTALOM

ELŐSZÓ

Iskolatörténeti konferencia 1996. szeptember 21.

MÉSZÁROS ISTVÁN
Az iskolatörténetírás forrásai

KORREFERÁTUMOK

KÖBLÖS JÓZSEF
A Pápai Református Kollégium történetének levéltári forrásai
a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában

MEZEI ZSOLT
A Pápai Református Kollégium történetének könyv- és kéziratári forrásai

SOMFAI JÁNOSNÉ
Változások a magyarországi matematikaoktatásban

VARJU DEZSŐ
Hozzászólás Mészáros István előadásához

TUNGLI GYULA
Tájékoztató a készülő Pápai Pedagóguslexikonról

KÁLMÁN ATTILA
Nagy János Tarczay Lajosról készített reliefjének avatásán elhangzott megemlékezés

Polgárság a Dunántúlon 1997. október 4.

GYÁNI GÁBOR
Polgárosodás és urbanizáció a Dunántúlon a századfordulón

HUDI JÓZSEF
Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730 - 1847)
Válogatás Hudi József pápai vonatkozású írásaiból

Megemlékezések 100 éve született pápaiakról

HARSÁNYI LÁSZLÓ
Dobrovich Ágoston bencés gimnáziumi igazgató

HERMANN ISTVÁN
Sulyok Dezső polgármester, országgyűlési képviselő (1897-1965)

KÖVY ZSOLT
Medgyasszay Ilona emlékezete

MEZEI ZSOLT
Nagy Vencel bencés tanár

VARGA SÁNDOR
Varga László kollégiumi tanár

ELŐSZÓ

A Pápai Művelődéstörténeti Társaság évente megrendezésre kerülő közgyűléseihez az elnökség mindig igyekszik valamilyen érdekes, az aktualitásokhoz kapcsolódó tudományos témát választani, amelyről meghívott neves szakemberek tolmácsolásában hallhatnak az érdeklődők. Ez már hagyománnyá vált és ezt a hagyományt folytatni szeretné Társaságunk.

1996-ban a tanácskozás témája adott volt: a magyar iskola ezeréves fennállását ünnepeltük. Az akkor elhangzott előadások és hozzászólások szerkesztett változatát adjuk most a Művelődéstörténeti Társaság tagjai és az érdeklődő olvasók kezébe: Mészáros István tanulmányát az iskolatörténetírás forrásairól, Somfai Jánosné dolgozatát a magyarországi matematikaoktatás történetéről és - a hely szelleméhez kapcsolódóan - a Pápai Református Kollégium történetének forrásait ismertető munkákat.

Közhelyszerűen ismételtetett tétel, hogy Pápa jelentős polgár város volt a múltban és az szeretne lenni a jelenben. Szerettünk volna kissé a felszínes közhely mögé nézni és ez adta az ötletet az 1997. évi közgyűlés témájához: Polgárság a Dunántúlon, ezen belül is Pápa városában. Az érdekes témát két kiváló várostörténész, Gyáni Gábor - a századforduló korának bemutatásával - és Hudi József, a 18-19. századi későfeudalizmus-kori kisváros igazgatásügyének felvillantásával mutatta be.

„Iskola és polgárság” - hirdeti kiadványunk címe. A két, egymástól függetlenül fölmerült téma összefüggése vitathatatlan. Az iskola, amely felelős és identitással rendelkező polgárokat kell, hogy neveljen - és a polgárság, a sokat szidott, de egyedüli nemzetfenntartó erőt képviselő középosztály, amely a jó és színvonalas iskolákat fönntartja: két tartópillér, amely nélkül nincs államalkotó nemzet. A jó polgár és a jó iskola kapcsolata megmutatkozik azokban a visszaemlékezésekben is, amelyeket ebben a kötetben találhatunk; hagyománnyá szeretnénk tenni, hogy a Művelődéstörténeti Társaság minden évben megemlékezzék Pápán, vagy Pápa környékén élt helyi nagyjainkról, akár születésük, akár haláluk kerek évfordulója kapcsán. Reméljük, jó példánk követőkre talál.

Ezekkel a gondolatokkal ajánljuk a Tisztelt Olvasó figyelmébe a Pápai Művelődéstörténeti Társaság kiadványainak összevont 9-10. füzetét, köszönetet mondva egyúttal Pápa Város Önkormányzatnak hathatós és segítőkész erkölcsi és anyagi támogatásáért.

a szerkesztők

***Iskolatörténeti konferencia
1996. szeptember 21.***

MÉSZÁROS ISTVÁN

Az iskolatörténetírás forrásai

Ebben az évben, 1996-ban emlékezünk *a magyar iskola millenniumára*: ezer esztendővel ezelőtt, 996 táján kezdődött el az oktatás-nevelés Szent Márton hegyén, a mai Pannonhalmán. S azóta folyamatos a Kárpát-medencében az európai iskola léte, működése, szertesugárzó hatása.

Az évforduló ráirányítja a figyelmet az iskolatörténetírásra. Száz évvel ezelőtt, 1893-ban - a honfoglalás millenniumára készülve - a kultuszminiszter rendeletet adott ki: mindegyik középiskola írja meg saját történetét. Legtöbb középiskolánk eleget tett e rendelkezésnek és vagy önálló kötetben, vagy tanulmányban megjelentették múltjuk feldolgozását. Sok kiváló munka van közöttük. (Csak zárójelben: ezek az iskolatörténetíró középiskolai tanár-elődeink napi iskolai munkájuk mellett, külön honorárium nélkül végezték kutató, feltáró, feldolgozó tevékenységüket.) Az iskolatörténetnek lényegében *ugyanazok a forrásai mint a köztörténet-írásnak*: egyrészt korabeli iratok az iskolával kapcsolatosan; másrészt az ezekkel összefüggő nyomtatott feldolgozások, kiadványok, könyvek. Az iskola az utóbbi századokban erősen irattermelő intézmény volt; az iratok őrzésére azonban csak egyes nagyobb iskolák fordítottak alapos gondot, a kisebb iskolák, népiskolák nem.

Kézírt anyagok

Összefoglaló névvel „kézíratos” anyagnak nevezzük a századokon át lúdtollal, majd a 19. század közepétől acéltollal, a 20. század elejétől írógéppel, napjainkban pedig számítógéppel, szövegszerkesztővel előállított iratokat.

Jelenleg hol találhatók iskolákra vonatkozó kéziratok?

Az iskola a 19. század közepéig kizárólag egyházi intézmény volt, iskoláink egy része azóta is egyházi fenntartású. Ezért az iskolatörténetre vonatkozó kéziratanyag nagy része *egyházi levéltárakban* található: a helyi plébánia, lelkészség irattárában; az egyházmegye, egyházkerület irattárában; illetőleg azok jogutódjai saját irattáraiban is találhatók az iskola múltjára vonatkozó iratok. Közismert az a két sajátos egyházi irat-műfaj, amelyekben igen sok adat található az iskolákra nézve is. Egyik a *canonica visitatio-jegyzőkönyv*. Nem más ez, mint az egyházi felsőbbség magas rangú képviselőjének az egyes egyházközségeknél, gyülekezeteknél tett, a kánonjogban előírt felügyeleti látogatásának írásbafoglalása. Az első ilyen jegyzőkönyvet 1397-ből ismerjük Esztergomból. A másik a *historia domus*, egy-egy helyi plébánia, gyülekezet vezetője által folyamatosan, naplószerűen vezetett eseménytörténet az egyházközség, a gyülekezet életéről.

Világi - tehát önkormányzati, állami, magán - iskolákra vonatkozóan éppen úgy, mint az egyházi iskolákra vonatkozóan is sok irat található *a világi levéltárakban*: a városi, megyei, országos levéltárakban. Sok megyei összeírás áll rendelkezésünkre a népiskolákra vonatkozóan a reformkorból, a dualizmus idején pedig a népoktatási törvény megvalósításával kapcsolatban, tanfelügyelők jelentései, új állami, városi gimnáziumok s más középiskolák szervezésének iratai, az államsegélyek elszámolásai stb.

Vajon mi a jobb: ha az egyes iskolák iratanyagát regionális, illetve országos egyházi, világi levéltárakban gyűjtik össze, vagy pedig ott marad helyben, az iskolánál, a plébánián, a lelkész irattárában?

Nyilván *a központi gyűjtés mellett* szól, hogy e helyeken inkább biztosított az iratok szakszerű megőrzése, karbantartása, kezelése képzett levéltári szakemberek által; könnyebb a kutatók számára a hozzájutás lehetősége; szakszerű a katalogizálás, a rendszerezés, különösen napjainkban, a számítógépek korában. De az is tény, hogy a központi levéltárak az utóbbi évtizedekben egyre kevesebb iratanyagot vettek át az iskoláktól megőrzésre, mivel egyre fogy a tárolási helyük, s a kevés helyet is inkább a közigazgatási, politikai, gazdasági stb. iratok foglalják el. Tehát változatlanul szükséges, hogy az egyes iskolák helyi vezetői gondosan válogassák meg, hogy - túl azon az iratanyagon -, amelyet a levéltáraknak kötelesek átadni - *milyen iratokat őriznek meg ott helyben, az iskolában továbbra is.*

E célra ne sajnáljanak legalább egy szekrényt rendelkezésre bocsátani. Ez akkor is az iskola igazgatójának kötelessége, ha maga inkább technikai-reális érdeklődésű s nem tartja különösebben fontosnak az iskola múltjának ismeretét, csakis jelenét. Az utóbbi évtizedekben számos iskolánál igen értékes 19. századi s a 20. század első feléből való iratanyag semmisült meg, egyrészt az iskolavezetés nemtörődömsége miatt, másrészt tudatos tevékenység okán, azokat fölöslegesnek, csupán helyfoglalónak, porfogónak tartva.

Nyomtatott anyagok

Az egyik legfontosabb iskolatörténeti nyomtatott forrás az *iskolai értesítő*. Ezt tanévenként adták ki a középiskolák és középszintű iskolák, a szakjellegű középiskolák, polgári iskolák, tanító-, tanítónő- és óvónőképző intézetek, egyes nagyobb elemi népiskolák 1850-1950 között. Az 1930-as évek közepétől inkább *iskolai évkönyv* a neve. Benne részletesen ismertették a lefolyt tanév történetét, s sok-sok más információt nyújtottak az iskola belső életére vonatkozóan. Az iskolai értesítő, illetőleg évkönyv elődjének tekinthetjük az 1770-es évek végétől számos iskola által kiadott „*érdemsorozat*”-ot. Ezek az iskolai félévek végén jelentek meg nyomtatásban, s az iskola tanulóinak nevét, illetőleg átlagos tanulmányi eredményeit tartalmazzák. Ezeket váltották fel 1850-től az értesítők. Úgy tűnik, hogy napjainkban ismét kezd szokásba jönni az iskolai évkönyvek kiadása.

Az iskolatörténet nyomtatott forrásai közé tartoznak azok a *gyűjteményes kötetek, amelyek iskolai vonatkozású iratokat tesznek közzé* nyomtatásban. Ezek megkönnyítik a kutató munkáját: közléseire éppen úgy hivatkozhat, mintha az eredeti dokumentumot vette volna a kezébe. Arra azonban vigyázni kell, hogy az ilyen gyűjteményes irat-publikációk manipuláltak is lehetnek: a szerkesztők kihagyhatnak belőle olyan okiratokat, amelyek esetleges megítélésbeli, értelmezésbeli történeti prekonceptiójukat zavarják.

Az iskolatörténetet készítő mai pedagógus természetesen felhasználja egyrészt az arra *az iskolára vonatkozó régebbi munkákat*, másrészt az *általános nevelés- és iskolatörténeti műveket*. A korábbi megállapításokat azonban mérlegelni kell az azóta folytatott újabb kutatások eredményeinek fényében; a hibásnak, tévesnek bizonyult megállapításokat korrigálni kell. (Mai friss tanulmányokban is találhatók olyan, egykor elfogadott, de ma már túlhaladott vélemények, amelyeket több mint száz év óta, évtizedeken át a szerzők tanulmányról-tanulmányra, könyvről-könyvre változatlanul görgettek, s a mai szerző is - talán tekintélyes szerzőkre való tekintettel - ellenőrzés és kontroll nélkül közread.)

A történész szakemberek korábban nem, de újabban már történeti forrásnak tekintik az újságok, napilapok, hetilapok, híradásait is. Iskolatörténeti szempontból is jól felhasználhatók a helyi sajtótermékek, de elsősorban és főként kronológiai adatok, személyek, nevek, események konkretizálása céljából. Az iskolaügyi, közoktatás-politikai kommentárok, elismerések és kritikák természetesen megfelelő kontrollal kezelendők: az újság műfajából következik,

hogy ezek mindig egy-egy helyi érdekcsoport véleményét tükrözik, nem a város, a régió, az ország egész lakosságáért.

Tulajdonképpen e forráscsoportba tartoznak a korszerű iratmásolás technikai eszközeivel előállított *iratmásolatok*. Ma már nem szükséges - úgy, mint még a közelmúltban is - nehéz, fáradságos, időrabló munkával a levéltárban sajátkezűleg lemásolni az egyes szükséges eredeti okiratokat, hogy azután azt otthon részleteiben is tanulmányozzuk, feldolgozzuk. A korszerű iratmásolási technika jóvoltából szinte az eredeti iratot vihetjük haza (esetenként sokkal jobb papíron, olvashatóbb állapotban, mint az eredetit). A technika ebben az esetben is, akár csak a számítógépek vonatkozásában is, jelentősen megkönnyíti a kutató munkáját.

További források

Két sajátos iskolatörténeti forráscsoport nem tartozik se a kéziratos, se a nyomtatott anyagok közé. Az egyik: fontos információkat szerezhethünk a régi iskolák életéről a ránk maradt *tárgyi emlékekből*. Ilyenek például a régi jezsuita, piarista gimnáziumok, református kollégiumok, evangélikus líceumok fizikai, csillagászati, kémiai, elektromosságtani s egyéb szemléltető eszközei, a népiskolák betűztető-szótagoltató olvasástanítási falitáblái, a palatáblák, de még a ránk maradt iskolai padok, fekete falitáblák s más hasonló tárgyak is.

A másik forrás mai korunk terméke: az *interjú* egykori pedagógusokkal, hajdanvolt diákokkal, az általuk elmondottakat magnetofonnal, videóval rögzítve, majd írásba áttéve. Érdekes bepillantást nyújthatnak ezek is a régi iskolák életébe. De természetesen ezek a vallomások erős szubjektivitást sem nélkülöző egyéni véleményeknek tartandók, amelyek más felfogásokkal kontrollálандók. Ide kapcsolódik egy, a történeti forrásokkal kapcsolatos napjainkbeli probléma. Régebben a legtöbb fontos vagy kevésbé fontos ügyet írásban intéztek el az illetékesek: tulajdonképpen minden valamirevaló ügynek maradt írásos dokumentuma. Manapság egyre több fontos vagy kevésbé fontos ügyet intéznek el *telefonon*, amelynek természetesen nem marad semmiféle írásos nyoma. Még újabb a *telefaxos* ügyintézés, de a fax-lapok nem minősülnek hivatalos - tehát megőrzendő - iratoknak. Ennek jogszabályban való rendezése fontos lenne, hiszen a mai állapot a jövőbeli századok iskolatörténeti - és általában: történeti - kutatói számára okoznak majd jelentős információs nehézségeket. (Itt említhető meg: ugyancsak meg fogja nehezíteni a későbbi korok iskolatörténészeinek, köztörténészeinek munkáját a 20. század második felét illetően az a tény, hogy a legfelső országos hivataloktól kezdve a közép- és alsószintekig sok helyen számos időszakban tudatos iratmegsemmisítés történt, különféle okokból.)

A jelen és a jövő iskolatörténészeinek fontos - tulajdonképpen új - gyűjtési területe az iskolatörténeti *ikonográfia*: a múltbeli és jelenkori iskolatörténeti képek gyűjtése, a legtágabb iskolai, oktatási-nevelési, pedagógiai témákban fényképen, filmen s egyéb módokon. Erre korábban nem fordítottak gondot, szervezett, tervszerű gyűjtés nem folyt. Kihagyhatatlan feladat, hogy iskoláinkat mai állapotukban a legkülönbözőbb képes formában megőrökítsük a jövő számára! (Milyen értékesek ma a száz évvel ezelőtti fényképfelvételek!)

A jövő iskolatörténeti kutatói számára fontos forrás lesz majd a napjainktól kezdve folyamatosan gazdagított iskolatörténeti *diszkográfia*. Mit nem adnánk, ha ránkmaradt volna hangzó formában Eötvös József miniszter parlamenti expozéja a népoktatási törvényről; Bartók Béla V. osztályos gimnazista tanuló zongorajátéka a pozsonyi középiskolák közös millenniumi ünnepélyén 1896 májusában; Rab István igazgató úr tanévnyitója valamelyik 1930-as, 1940-es tanév elején; vagy a regös-cserkészek balladaestjének néhány darabja... Tehát az iskolával kapcsolatos hangzó anyag gyűjtése is fontos feladat az iskolatörténeti

kutatás jövője szempontjából, a *videó*-technika a képi mozgó megjelenítés és a hangzás együttesét képes nyújtani.

Néhány jellegzetes forrásműfaj

A 17-18. században az egyházi hatóságok számos esetben készítettek *iskola-összeírásokat*, összesítve egy-egy területi egység iskoláinak, sok esetben tanítóinak, tanulóinak számát. Különösen egy-egy korszak népiskola-hálózatának feltérképezéséhez, szétterülésének, gyarapodásának, fogyásának vizsgálatához adnak ezek biztos alapot a kutatónak, összehasonlítási lehetőséget nyújtva a későbbi állapotokkal való összevetésre.

A reformkorban a megyei, később az állami hatóságok készítették sok és sokféle iskola-összeírást, gazdag információs rovatokkal nem csupán az iskola létezéséről adva tájékoztatást, hanem a tanító személyéről, képzettségéről, alkalmasságáról, javadalmáról, a tanulók számáról, nemzetiségéről, iskolábajárásukról, a tanított tantárgyakról, az iskolaépületről stb. Sok-sok hazai iskolai *tanulónévsor* is található az iskolai különféle anyakönyvekben s más célú iratokban. Túl a tanulók nevein - ezek is igen érdekesek -, életkorukra, iskolábajárásuk okaira, apjukra-anyjukra, azok foglalkozására, társadalmi helyzetére vonatkozóan is olvashatók kiadatok belőlük, tágabb szociológiai következtetésekre is alkalmat adva. A tanévvégi vizsgákra minden népiskolában a megjelent előjárók elé tették a végzett anyagot, amelyből a tanító - de az előjárók is - kérdezték a tanulókat. Ezek a *leckerendek*, valamint a kéziratos, majd nyomtatott *tantervek* is fontos iskolatörténeti dokumentumok, hiszen arról nyújtanak felvilágosítást, hogy mit kellett az adott iskolában tananyagként tanítani, számon kérni. Egyes időszakokban külön állami és felekezeti tantervek voltak érvényben, a protestánsoknál egyházkerületenként más és más; de voltak helyi tantervek is. Ugyancsak az iskolák belső életébe világítanak be a *rendtartások*, *fegyelmi szabályzatok*, a nagyobb iskolákban az „*iskolatörvények*”. Hasonlóképpen szükséges ismerni egy-egy iskolatípusra vonatkozó országos törvényeket, rendelkezéseket is. Értékes iskolatörténeti dokumentumok a különféle alkalmakkor készített *iskolai jegyzőkönyvek*, amelyeket tantestületi értekezleteken, felügyeleti látogatások végén tartott értékeléseken, fegyelmi tárgyalásokon s más esetekben szerkesztettek.

Különösen fontos népiskolai irat-dokumentum volt századokon keresztül - egészen a 20. század közepéig - a *tanítói díjlevél*. Ez részletesen tartalmazta a népiskola tanítójának járandóságait: a rendelkezésre álló lakás, kert, termőföld, legelő leírását, a település lakosaitól kapott pénzbeli és természetbeni juttatásokat, a tanított gyerekek után fizetett tandíj összegét, az egyéb teendőikért (jegyzőség, toronyóra-kezelés stb.) kapott juttatásokat. Ha kántor is volt, akkor az e téren teendő kötelezettségeit és a megfelelő juttatásokat is felsorolta. A munkába lépő tanító tehát világosan látta, milyen jövedelemmel jár majdani tevékenysége. (Az már más kérdés volt, hogy rendben megkapta-e járandóságait, megfelelő minőségben... Erre vonatkozóan is sok korabeli irat ad tájékoztatást.)

Az iskolatörténetírás egyik kihagyhatatlan dokumentuma a kéziratos és a nyomtatott *tankönyv*, a *diákjegyzet*. Mind a népiskolák, mind a közép- és középszintű iskolák történetének vizsgálata során pontosan be kell mutatni, hogy milyen tantárgyakat oktattak a tanulóknak, hogy milyen ezek száma, anyaga, tartalma, rendszere, tanításának didaktikai módszere, szemléltető-anyaga stb.

Módszertani problémák

Szükséges megemlíteni az iskolatörténeti szakirodalom néhány módszertani problémáját.

Ami a *népiskolák* történetét illeti: egyes szerzők - helytelenül - *mai korunk igényeit vetítik vissza a 20. század első felére, a 19. századra*, azok népiskoláit messzemenően elmarasztalva. A leggyakoribb vádak: kevés a tanító, kevés a tananyag, kevés a tanterem. Ma tényleg furcsa lenne így, ilyen körülmények között tanítani, de akkor, azon a helyen, azoknak az igényeknek mégiscsak megfeleltek, a maguk elé tűzött szerény célt mégiscsak elérték. Sem egyházi, sem világi előljáró, se tanfelügyelő nem kívánta, hogy *ott, akkor, abban a faluban* több legyen a tanító, több legyen a tananyag, több legyen a tanterem. Ne mai igényeinket, mai lehetőségeinket kérjük számon elődeinktől! Amit valóban mindig joggal nehezményeztek az egykori korabeli illetékesek: nincs minden gyerek ott az iskolában, akinek ott kellene lennie. De itt is nagyobb jelenkori kutatói empátiára lenne szükség az igen nehezen kicsikart *igen jelentős fejlődés* elismerésére: évről évre egyre több tanköteles ült az iskolapadokban, egyre kevesebb volt a hiányzó.

Kutatásmódszertani probléma a következő is: egyes neveléstörténeti szerzők forrásaikból *csak a negatívumokat* veszik ki. Tanulmányukban például felsorolják, hogy hol marasztalták el a tanítót a felügyelők, hol jegyezték fel róla, hogy lusta, részeges, de azt nem tüntetik fel, hogy hány tanítót dicsértek meg vagy nem írtak róluk semmit, tehát munkájukat rendben találták. A vizsgált terület és időszak *összes* tanítójával el kell számolnunk! Saját kutatási tapasztalataim szerint a *nem* elmarasztalt tanítók alkották a működő tanítók abszolút többségét. Vagy e mai tanulmány szerzők pontosan feltüntetik: hány iskola-épület roskadozik, de azt elhallgatják, hogy ezek sokszorosa szilárdan állt, illetve nem minősítették rossznak a felügyelők. Így aligha alakulhat ki hiteles, a valóságnak megfelelő összkép az összes iskola-épület állapotáról. De sorolhatnánk tovább a hasonló egyoldalúságokat, amelyek a legtöbb esetben a szerző, a kutató előre megalkotott prekoncepciójából, előfeltételezéséből származnak.

A népoktatás-történet furcsa megközelítésének különleges példájával találkoztam az egyik nem régi millenniumi konferencián. Az előadó az állami tanfelügyelőségre beérkezett dualizmus kori *tanítói panaszlevelek* alapján ismertette megyéje népoktatásügyét, természetesen teljesen elmarasztalva azt. Érdekes ez az ötlet, valóban sok mindent megtudunk e jogos vagy indokolatlan panaszokból, de az biztos, hogy ennek alapján hiteles kép nem alakítható ki egy megye egy korszakának népoktatásügyéről, vagy éppen tanítóinak helyzetéről. Hiszen a tanítóknak csupán egy kis töredéke írt panaszlevelet, de mi volt a véleménye a tanítók nagy többségének? Egyszerűen kiszámítható: számuk sokszorosa volt az okkal-joggal, vagy éppen anélkül panaszkodóknak. Hiteles, elfogultság és előítéletek nélküli népoktatás-történeti tanulmányokra van szükség - erre is figyelmeztet ez a millennium.

A *középszintű* iskolákat illetően egy régi probléma: vajon mikor kezdte működését, mikor „alapították” a vizsgált, tárgyalt iskolát? S a szerzők kétes történeti értékű hipotézisekbe bonyolódva igyekeznek az iskola működése kezdetének évszámát minél korábbra visszavinni, de semmi komoly adatot, dokumentumot nem prezentálva az állítás bizonyításául. Egyrészt fölösleges ilyen versengésbe belebonyolódni, másrészt el kell választani a bizonyított történeti tényeket a hipotézisektől. *A hipotéziseket, feltételezéseket nem szabad hiteles történeti tényként állítani!* Szakítani kellene bizonyos iskola-alapítási legendákkal, amelyek tanulmányról tanulmányra, könyvről könyvre szálltak az elmúlt száz év alatt és ma is szilárdan tartják magukat. Ezek egyrészt még a szakirodalomban, a publicisztikában is, másrészt egyes iskolák életében is makacsul élnek, ma is jelen vannak, jöllehet ezeket már régen megcáfolták (de hát olyan jó hinni bennük!)

Jámbor óhaj

Jó lenne, ha ez az ezer esztendő magyar iskolatörténeti emlékezés felhívna az egyes iskolák figyelmét *saját múltjukra*, hogy szükséges azt ismerni, szükséges a folyamatosságot figyelembe venni, hogy ennek jelentős pozitív pedagógiai vonzata és hozama is van (bár az is kétségtelen, hogy jelenleg egészen más feladatok, problémák és nehézségek foglalkoztatják iskoláink belső világát). Jó lenne, ha minél több - magára, tekintélyére valamit is adó iskola - rendelkezne *iskolatörténeti gyűjteménnyel* saját múltjára vonatkozóan. Nem más ez, mint a korábban említett szekrény, amelybe az iskolánál maradt régi iratokat tárolják, s amelyek mellé folyamatosan, tudatos rendszerességgel gyűjtik az egymás után következő tanévek dokumentumait. Megtalálható itt egyrészt a település - a falu, a község, a város - története, valamint az iskola története, gépírásos formában, de bekötve, hogy könyvként lehessen forgatni. *Minden pedagógusnak, minden végzett tanulónak ismernie kellene településének és iskolájának történetét!* Van itt iratmásolat-gyűjtemény: az iskolára vonatkozó alapvető, leglényegesebb okiratok másolatainak sorozata. Minden tanév végén elhelyezik a gyűjteménybe az adott tanévről szóló, házilag összeállított „értéscím”-t, tulajdonképpen egy-egy tanév krónikáját a legfőbb adatokról, dátumokról, eseményekről, tanárokról, tanulókról stb. Szerkezetétől kiválóan alkalmas a régi értéscímek, évkönyvek szerkezete. Itt kellene elhelyezni egyes pedagógusok életrajzeit (hallatlanul fontos és érdekes lehet egy ilyen gyűjtemény 20. századvégi pedagógus-pályaképekből a következő évszázad kutatója számára!), a volt tanítóktól, diákoktól, szülőktől gyűjtött interjú-szövegeket. Itt vannak az iskola életére vonatkozó - nem alkalomszerűen, véletlenszerűen, hanem tudatos, megtervezett rendszerességgel gyűjtött - fényképek, filmek, magnószalagok, videófelvételek; a különféle iskolai rendezvények, ünnepségek, hangversenyek, sportesemények programjai, műsorai, a kitüntető oklevelek, bizonyítványok, néhány jellemző dolgozatfüzet, a helyi, illetve régióbeli újságnak, az országos és a szaksajtónak az iskolára vonatkozó közleményei stb. A jövő iskolatörténetírói számára tehát könnyítsük meg *már most* a munkát! Nem felejtkezhetünk meg arról, hogy *jelenünk nemsokára múlt lesz.*

Néhány szemelvény

A budapesti Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteményében IX. 8. szám alatt egy kalligrafikus szép írással teleírt füzet található, benne egy levél, amelyet *Kajári István*, a pápai városi-plébániai iskola rektora írt „ex schola Papensi” (lakása tehát az iskolában volt), *1508-ban*, „Szent Lőrinc napjának vigiliáján” vagyis augusztus 9-én a környéken egyre erőteljesebben terjedő pestis borzalmairól. (Erről az iskoláról írja majd 28 év múlva, *1535-ben* az akkori iskolarektor: „a régi iskola szennyéből kivetkezteti magát”. Magáról egyelőre még nem tudja pontosan, hogy milyen vallású, csak azt tudja, hogy „nem pápista”. Feltételezhetjük tehát, hogy elkezdődött a korábbi katolikus városi-plébániai iskola protestánsná, előbb alighanem lutheránussá válása. Ennek adott nyomatékot a pápistákat igencsak nem kedvelő, inkább vagyonukra aspiráló Török Bálint, Pápa város egykori földesura. - Feltételezhetően így történt egyébként a helyi katolikus városi-plébániai iskola protestánsná válása, hosszabb időszakot igénylő átalakulása protestáns iskolává Debrecenben, Sárospatakon s számos más városunkban is.)

Visszatérve az Egyetemi Könyvtár kis füzetére, a címe: „*Exempla epistolarum Johannis Pannonii et aliorum. 1515.*” A levélírás műfajtana és stilisztikája az iskolai latin nyelvi-irodalmi tanulmányok egyik fontos része volt ekkor az európai humanista gimnáziumokban, nálunk is. Számos levélgyűjtemény forgott közkézen a tanulók és a tanárok körében. A füzetünket leíró iskolarektor nyilván nem elégedett meg a rendelkezésre álló, meglévő levélgyűjte-

ményekkel, hanem maga készített - a kor szokása szerint - minta-összeállítást, saját ízlése szerint. E tízlapos füzet 19 oldala van teleírva levélszövegekkel. Ezek közül *Janus Pannonius* neve alatt hat levél szerepel, tizenkét levél írójának viszont *Mátyás királyt* tüntették fel. A többi hét levél között van a pápai iskolából írt 1508-i levél, más közép-dunántúli keltezésű levelek társaságában. A füzet anyagát olvasgatva megindul a képzelet működése: 1515-ben talán a pápai városi-plébániai iskolában tanított e jegyzet alapján a humanista érdeklődésű iskolarektor... De az kétségtelen, hogy amit eddig a szakemberek nem tettek meg, érdemes lenne alapos vizsgálat alá venni ezt az érdekes - Pápán, vagy Pápa környékén keletkezett - iskolatörténeti dokumentumot.

Kis Ernő kitűnő pápai kollégiumtörténetet jelentetett meg 1896-ban, a honfoglalás millenni-uma alkalmából (*A dunántúli ref. egyházkerület pápai főiskolájának története*, Pápa, 1896). Hivatalos okmányok alapján közölte - igen gazdag az irat-dokumentációja! - *a pápai református kollégium rektorának 1744-től évente járó javadalmazást*: 1. Kézpénz száz forint. 2. Nundinale vagyis vásárpénz a Pápán évente hétszer tartott országos vásárok idején: két dénár a helybeli, öt dénár a vidéki tanulóktól. 3. Sabbanthale azaz szombatonként liszt a malomból. 4. A temetési pénz fele. 5. Egy sertés. 6. Nyolc szekér fa. 7. 12 köből „öreg mérővel” mért gabona. 8. A diákok számára sült kenyérből minden sütéskor egy kenyér. 9. Amíg meg nem házasodik, a gyülekezet gondoskodik számára szakácsnőről és mosónőről.

A pannonthalmi főapátság levéltárában a hazai bencés gimnáziumok reformkori iskolásfüzeteiből több száz is található. *A pápai bencés gimnáziumban írt diákfüzetekből* valók a következő részletek. 1828-ban írta Czehmeister Antal gimnazista: „*Aki hazáját nem szereti, vagy akinek a szíve fel nem hevül annak a hazai tájéknak a látására, amelyben ő ifjuságának esztendeit töltötte, ugyan micsoda háládatossággal viseltetnék az a világ eránt?*” Szó esett tehát az iskolai órán az oly káros kozmopolitizmusról is. 1839-ben került Czillinger János füzetébe ez az erkölcsi témájú szöveg, ugyancsak aktualizálással: „*A nyomorúságot enyhíteni legfőbb kötelessége az embernek... Tekintsünk magunk körül: mire vonzanak a kiseddóvó intézetek, hol különösen a szegény sorsú kisgyermek szelidségéhez, illendőséghez szoktattatnak? Áldozatokból állítottak fel, hogy viszont áldást szüljenek. Mire intsenek a földkereken számos helyen felépült siketnémák, a vakok és megtévelyodottak intézetei, melyeket a könyörülő emberiség alapított?*” Spérgh István fogalmazása 1831-ből, amelyben arra kereste a választ, hogy mi jobb: a házi vagy az iskolai nevelés? „*A nevelés nagyobb részt a nyilvános iskolákra vagy bízattatva, minthogy az ezredik szülők se érnek rá, vagy restellik a galibás nevelést, illetve nem is értik ezt a nagy mesterséget.*” Véggkövetkeztetése, amely éles társadalomkritika: „*Tulajdonképpen nem a születés, nem a nemzetség teszi az embert valóságos igazi emberré, hanem a nevelés által léssen nemes a földi teremtetés, melynek mását a teremtmények között találni lehet.*”

Érdemes felfigyelni arra, hogy a diákok többnyire *német nyelvűek*, családjuk nyilvánvalóan valamelyik német nyelvterületről érkezett Pápára a távoli-közeli múltban. Az iskola alaposan megtanította nekik a magyar nyelvet, megmutatta a magyar irodalmat, történelmet, földrajzot; elhintette, majd erősítette bennük a hazaszeretetet, magyar hazájukhoz való ragaszkodásukat. Pápa, Sopron, Pest, Buda s a többi magyarországi város német nyelvű és érzésű tanáraink nevelőmunkája nyomán vált magyarra. Vajon magyarosítás volt ez? Szó sincs róla: az élet természetes folyamata volt ez.

A pápai református gimnáziumi *Képzőtársaság* 1938. március 27-i ülésének jegyzőkönyvét közli a gimnáziumi értesítő, ebben - többek között - a következők olvashatók: „*Március 27-én József Attilának, a nehéz életű és tragikus sorsú fiatal költőnek emlékére rendes gyűlés keretében tartottunk emlékünnepelet. Krónikát Szabó Béla VII. o. tanuló mondott József Attila*

életéről. Csáky János VI. o. tanuló a költő lelki világát ismertette, kifejtette szociális elméletének alapvető tételeit, és néhány költeményén keresztül rámutatott költészete jellemző tulajdonságaira. A gyűlésen néhány költeményt is bemutattak szavalóink; az Éneklő Csoport pedig a költő »Lassan tűnődve« című dalt adta elő, Ottó Ferenc megzenésítésében.» József Attila szárszói tragikus halálának napja: 1937. december 3. Négy hónap sem telt el, s a pápai gimnazisták nemcsak megemlékeznek róla, de alaposan igyekeznek vele megismerkedni. Iskoláink tananyagában ebben az időben természetesen még nem szerepelt e nagy költőnk. József Attila itt Pápan kapott először bebocsájtást az iskolába!

A pápai református kollégium szervezeti keretei közé tartozott az 1930-as évek második felében létesített kereskedelmi középiskola (ez utóbbi profilú iskolát ma közgazdasági-pénzügyi középiskolának nevezik). Itt folytatta tanulmányait a polgári iskola után 1941 őszétől egy csendes, kevés szavú, katolikus vallású fiú, aki elsősorban rajz tehetségével tűnt ki. Rajzaiért díjat is kapott, külön rajzfoglalkozásokra is járt - tudjuk meg az értesítőből. A Képzőtársaságban (ahová kereskedelmista diákok is járhattak), s a saját verssel jelentkező kereskedelmisták között senki nem tudta róla, hogy versírással is foglalkozik, hogy érdekli a költészet. Pedig nagy költő lett belőle, a legújabb kori magyar irodalom kiválósága: Nagy László. Itt, a pápai kereskedelmi iskolában érettségizett 1945 koranyarán. Kedve lett volna Képzőművészeti Főiskolára menni, de mégse oda ment. (Itt helyesbítem „Oskolák és iskolák” című, 1988-ban megjelent könyvem egyik téves adatát. E munkámban a pápai református kollégium részletes története is megtalálható, s ebben Nagy Lászlóról azt írtam, hogy a kollégium gimnáziumába járt. Valóban járt oda ugyanazokban az években egy másik Nagy László nevű tanuló, aki 1941. október 6-án verset mondott az iskolai rendezvényen, s 1942. március 15-én a városi ünnepélyen a honvédszobor előtt ő szavalta el a Nemzeti Dalt. Költő Nagy Lászlónk iskolás évei alatt sohasem vállalkozott szavalásra...)

A magyar iskola ezer esztendejére emlékezünk ebben az évben, 1996-ban. Nagyjelentőségű ez az évforduló: *millenniuma annak, hogy elkezdődött hazánkban a szellemi honfoglalás*, az európai művelődés honfoglalása, amelyet mi, magyarok, nem csupán befogadtunk, de egy évezreden át folyamatosan gazdagítottunk is, maradandó értékekkel, sajátos színekkel. Bízunk abban, hogy ez a jubileumi esztendő - miniszteri rendelkezés nélkül is - gyarapítani fogja hazai iskoláink történetének szakirodalmát, úgy, ahogyan elődeink tették száz évvel ezelőtt.

KORREFERÁTUMOK

KÖBLÖS JÓZSEF

A Pápai Református Kollégium történetének levéltári forrásai a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában

E nagy múltú intézmény kutatóinak igen tekintélyes, mintegy 40 iratfolyóméternyi forrásanyag áll rendelkezésére. Az ezekben való tájékozódás látszólag nem igényel különösebb erőfeszítést, hisz az 1976-ban megjelent fond- és állagjegyzék¹ első ránézésre is kínál olyan irat-együtteseket, melyek nagy haszonnal forgathatók. A Kollégium (vagy másként, nem ezzel a hagyományos, de ma már könnyen félreérthető, hanem a 19. századtól elterjedt hivatalos szóval jelölve: a Főiskola) két, fennállása során végig működő tagozata: a *Theológiai Akadémia* és a *Gimnázium* rendelkezik a legtekintélyesebb mennyiségű iratanyaggal: az előbbi mintegy 10, az utóbbi 15 iratfolyóméternyivel.

A Theológiai Akadémia fondján belül a legértékesebb állagok az igazgatói iratok (kutatását iktatókönyvek segítik), az anyakönyvek, valamint az alapvizsgák és az I-II. lelkészképesítő vizsgák jegyzőkönyvei. A *Tóth Ferenc Önképzőkör* anyaga sok értékes teológiai dolgozatot tartalmaz, a szupplikáció- és legációválasztással kapcsolatos iratok és jegyzőkönyvek pedig ennek a két, egymással rokon intézménynek a történetéhez szolgáltatnak érdekes adatokat.

A Gimnázium terjedelmes anyagában a szokott irattípusok (igazgatói iratok, tanári ülések jegyzőkönyvei) mellett igen jelentősek az 1841-ben Tarczy Lajos professzor kezdeményezésére megalapított Képzőtársaság (ma úgy mondanánk: gimnáziumi önképzőkör) iratai, melyek többek között Petőfi- és Jókai- emlékeket is rejtenek, valamint a különböző diák-egyletekre, -testületekre és -mozgalmakra vonatkozó forrásanyag (Diák-szövetség, sportkör, gyorsírókör, Bakonyerdő Cserkészcsapat).

A két, időnként több tagozatot egységbe foglaló közös intézmény, a Főiskola vezetéséről leg-többet a *Főiskola Igazgatótanácsának* iratai, ezek közül is a tanácsulési jegyzőkönyvek árulnak el. Ezen fond kutatása jelenleg azonban nehézségekbe ütközik, mert rendezés alatt áll.

A diákélet kutatása esetén jöhet szóba a *Köztartás vagy Konviktus* (ma úgy mondanánk: közétkeztetés) majdnem 10 iratfolyóméternyi anyaga; ez főleg a szeniorok számadásait tartalmazza. Az 1910-es évek elejétől fiúinternátus is működött, ennek történetére vonatkozóan azonban csak egy kis töredékanyag maradt fenn.

A Főiskola intézményegyesítéséhez a századok folyamán sokszor tartozott az Akadémián és a Gimnáziumon kívül más iskola is. Források ezekre vonatkozóan is találhatók levéltárunkban, bár jóval csekélyebb terjedelemben. Ezek az intézmények időrendben: az 1861 és 1885 között működött Jogakadémia, az 1876 és 1890 között fennállt *Református Tanítóképző Intézet*, valamint az 1939-ben létrejött Református *Kereskedelmi Iskola*. Jelentőségét tekintve külön kiemelendő az 1894-ben működésnek indult, és 1912-re teljesen kiépült *Református Nőnevelő Intézet*, a Nátus. Ez formailag szintén a Főiskolai Igazgatótanács felügyelete alatt állt, de meglehetősen önálló intézménnyé nőtte ki magát. Tulajdonképpen maga is intézményegyesítés

¹ KISS GYULA: *A Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár fondjegyzéke*. In: A Magyarországi Református Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke. Szerk. LADÁNYI SÁNDOR. Bp. 1976. 95-159.

volt, hisz 4 éves polgári leányiskola, 4 éves tanítónőképző és 4 éves elemi gyakorlóiskola működött égisze alatt. Sajnos jelentőségéhez képest igen kevés, mindössze alig 1 folyóméternyi anyag maradt utána, mely főleg pénzügyi vonatkozású.

A fentiek mellett mindazok, akik a múlt század hetvenes éveitől e század közepéig terjedő időszakot kutatják, haszonnal forgathatják az igazgatók és tanárok személyi fondjait is. Ezek nem tesznek ki nagy mennyiséget, de valószínűleg sok érdekességet rejtenek magukban.

Aki mélyebben belemerül ezen fondok anyagainak kutatásába, néhány olyan problémával fog szembesülni, melyek első ránézésre nem tűnhettek fel. Mindezek a levéltár eddigi hanyattatott sorsának következményei. Az anyagot a Tanácsköztársaság leverése és a II. világháború után is a teljes káoszból kellett újrarendezni², aminek következtében sok esetben nem sikerült helyreállítani a proveniencia elvének megfelelően azt a rendet, ahogy az iratok eredetileg keletkeztek. Így például a jelen állapotban keverednek egymással a Főiskola összességét és az egyes tagozatokat érintő anyagok (pl. a Főiskolai Igazgatótanács és a köztanári gyűlések iratai a teológiai igazgató és az akadémiai tanári kari gyűlések irataival). Ezek bizony darabszintű újrarendezést igényelnek az egyes intézmények és szervezeti egységek egymás közti viszonyának pontos tisztázásával párhuzamosan. Ez a munka megindult, de előre láthatóan hosszú éveket fog igénybe venni, így addig a kutatók dolga lesz ezzel a problémával megbirkózni.

Újabb nehézség, ha például valaki pénzügyi, gazdasági vonatkozásokat kutat, hogy ezen a téren meglehetősen szoros összefonódás volt az egyházkerület és a főiskola között. Így a kutatást ki kell terjeszteni a Gazdasági Tanács és a Pénztári Hivatal fondjaira is³. Ezek meglehetősen terjedelmes irategyüttesek, az előbbi mintegy 3-4, az utóbbi pedig több mint 2 folyóméternyi.

További nehézséget jelent, hogy a legtöbb fent említett fond esetében sok az átfedés, amit szintén egy későbbi rendezésnek kell kiküszöbölnie. Így például a főiskolai anyag és a pénztári hivatal anyaga is tartalmaz számlákat és nyugtákat, szupplikációval és legációval kapcsolatos iratok nemcsak a már említett külön állagban, hanem az akadémiai igazgató ügyviteli iratai között is sűrűn előfordulnak, stb.

Végül utolsónak azok problémáját említeném, akik a kollégium korai történetével kívánnak foglalkozni. A fondjegyzékből azonnal szembetűnik, hogy a főiskolai anyag (néhány kivételtől eltekintve) a 16-17. század végétől, illetve a 19. század elejétől kezdődik. Ez nem véletlen, és hál' Istennek, nem is a korai iratanyag pusztulását jelzi. A kollégium ugyanis kezdetben a pápai református egyházközség intézménye volt, csak 1797-től lett az egyházkerületé, így a 16-18. századi forrásanyagot az egyházközség iratai közt kell keresni.

² Erre vonatkozóan lásd: TÓTH ENDRE: *A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára*. Bp. 1939. (klny.) és: KÖVY ZSOLT: *A Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár*. In: *A Pápai Református Gyűjtemény*. Szerk. KÖVY ZSOLT. Pápa, 1987. 73-102.

³ Az összefonódást mutatja a két intézmény e századbeli hivatalos neve is: Dunántúli Református Egyházkerület és Pápai Református Főiskola Gazdasági Tanácsa, illetve Pénztári Hivatala. A Főiskolai Igazgatótanács és a Gazdasági Tanács egyébként az egyházkerületi közgyűlés bizottságaiként működött. *A Dunántúli Református Egyházkerület szabályrendeletei*. Szerk. THURY ETELE. Pápa, 1914. 75. *Szabályrendeletek a Dunántúli Református Egyházkerületben*. Készítette és jóváhagyta az Egyházkerület. Pápa, 1935. 31-32, 35. *Szabályzat a Dunántúli Református Egyházkerület és Pápai Főiskola pénzkeze-léséről és számviteléről*. - *Szabályrendelet az Egyházkerületi és Főiskolai Gazdasági Tanácsról*. - *Szabályrendelet a Főiskolai Igazgatótanács és az Egyházkerületi és Főiskolai Gazdasági Tanács egymáshoz való viszonyáról*. Szerk. FEKETE JÓZSEF. Pápa, 1938. 3, 26. *A Dunántúli Református Egyházkerület szabályrendeletei*. Szerk. TÓTH LAJOS. Pápa, 1944. 63, 83.

Szerencsére a korai anyagból a pápai református egyház és a Kollégium történetére vonatkozó okmányokat Liszkay József pápai református lelkész az 1870-es évek elején kiválogatta, és egy nyomtatásban is megjelent regesztakötetet készített róla⁴. Ennek használata jelentősen megkönnyíti a kutatást, hiszen nem kell darabról darabra haladva egyenként minden iratot kézbe venni.

Befejezésül azt említeném meg, hogy nemcsak résztémák kutatására lenne nagy szükség, hanem egy ilyen nagy hírű intézmény megérdemelne egy alapos monografikus feldolgozást is. Kis Ernő munkája 1895-ig írta meg az intézmény történetét⁵, Lampérth Géza 1931-ig is továbbvitte⁶, aztán sokáig csend következett. Az 1981-ben megjelent kollégiumtörténeti kötet⁷ igen alapos tanulmányoknak sajnos csak laza összefűzése, hiányzik belőle az egységes szerkesztés, és persze az elmúlt 80 év józanul mérlegelő kiértékelése is. Reméljük, hogy előbb-utóbb egy ilyen monográfia is megszületik. Hogy ehhez a kutatási feltételek kedvezőek legyenek, már rajtunk múlik: reméljük, 4-5 éven belül ezeknek az iratanyagoknak újrendezése is elkészülhet.

MEZEI ZSOLT A Pápai Református Kollégium történetének könyv- és kéziratári forrásai

Az 1952-es államosítástól a gimnázium 1991-es újraindulásáig az épület egyik folyosójára bezsúfolva, az egykori Kollégium egyetlen működő intézményeként fennmaradva egyedül a könyvtár (a valamikori Főiskolai Könyvtár) élte túl a kommunizmus évtizedeit. A gyűjtemény rendkívül gazdag anyagát az elszigeteltség mentette meg a szétszórattástól. E gazdag anyagból - természetesen erős válogatással - próbáljuk meg áttekinteni a Kollégium történetére vonatkozó alapvető könyv- és kéziratári forrásokat.

Köblös József korreferátuma is említette azt a három kötetet, amely az intézmény történetének monografikus igénnyel készült feldolgozását adja.⁸ Ezen összefoglaló munkák mellett vannak korszakokat, részproblémákat, illetve jelentős személyiségeket tárgyaló dolgozatok, mint például Tóth Endre: *Az Adásztevelre száműzött pápai főiskola* (Pápa, 1933), illetve Szabó Károly és Trócsányi Dezső Mándi Márton István-monográfiája.⁹ Tóth Endre: *A pápai református egyház története* (Pápa, 1941) című munkája is sok iskolatörténeti adalékot tartalmaz, hiszen 1797-ig a főiskolát az egyházközség tartotta fenn.

A Kollégium egyéb intézményei közül a Nőnevelő Intézet¹⁰ és az 1861-85 között működött Jogakadémia története¹¹ került feldolgozásra. Megtalálható a Theológiai Akadémia törvényeit

⁴ LISZKAY JÓZSEF: *A Pápai Evang. Reform. Egyház Levéltára. 1510-1811*. Pápa, 1875.

⁵ KIS ERNŐ: *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531-1895*. Pápa, 1896.

⁶ LAMPÉRTH GÉZA: *A Pápai Református Főiskola története. 1531-1931*. Pápa, 1931.

⁷ *A Pápai Kollégium története*. Szerk. TRÓCSÁNYI ZSOLT. Bp., 1981.

⁸ Lásd a 4., 5. és 6. jegyzetet!

⁹ SZABÓ KÁROLY: *Mándi Márton István a helvét hitvallásuak pápai főiskolájának alapítója, s ugyanott a bölcsészeti és mennyiségtannak negyvenegy évig rendes tanára*. Pápa, 1860. és TRÓCSÁNYI DEZSŐ: *Mándi Márton István tudományos munkássága*. Pápa, 1931.

¹⁰ NÁDASDY LAJOS: *Fejezetek a pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből*. Pápa, 1988.

tartalmazó kiadvány¹², valamint a Főiskolánál jegyzett alapítványok jegyzéke 1913-ból.¹³ Ugyancsak hozzáférhető a Főiskola egykori Régiségtárának és Történet-philológiai Múzeumának, valamint Természettajzi Múzeumának katalógusa is.

A Kollégium történetével foglalkozva megkerülhetetlen az 1841 óta működő Képzőtársaság. Ennek története több lépcsőben jelent meg: Borsos Károly 1891-ig¹⁴, Szabó Imre 1912-ig¹⁵, a százéves évfordulóra megjelent jubileumi kötet pedig 1941-ig tekintette át e nagy múltú diáktársaság történetét.¹⁶ Szükség volna egy korszerű, egységes szempontokkal dolgozó, levéltári bázisra is támaszkodó Képzőtársaság-történet megírására.

Külön és kiemelten kell szólni a Református Kollégium iskoláinak értesítőiről, melyek az 1837/38-as tanévtől kezdődően 1948-ig folyamatosan jelentek meg. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az értesítők az iskolatörténeti kutatás alapforrásainak tekinthetők. Feltárásukra országos szinten is jelentős erőfeszítéseket tettek és tesznek,¹⁷ könyvtárunk pedig célul tűzte ki, hogy a Kollégium iskolai értesítőinek repertóriumát összeállítja és a közeljövőben nyomtatásban is megjelenteti.

Hasonlóképpen értékes forrásanyagot szolgáltathat a korabeli iskolai és diákelet alaposabb megismeréséhez a *Pápai Kollégiumi Lapok* című periodikum, amely a Kollégium lapjaként jelent meg 1926 és 1948 között. A lapot a tantestület tagjai szerkesztették és a Főiskolai Nyomda nyomtatta ki. Ennyit a könyvtári forrásokról és most térjünk át néhány mondat erejéig a kéziratár állományának vizsgálatára.¹⁸

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy számos esetben átfedés tapasztalható a kéziratár és a levéltár anyaga között, illetve a kéziratárban sok olyan irat található, amelynek inkább a levéltárban volna a helye. Ennek ellenére a kéziratár is gazdag anyagot tartogat az iskola-történettel foglalkozó kutató számára. Mindenekelőtt a különböző névtárakra, anyakönyvekre utalnék¹⁹, melyek alapján a 18. század végétől jól rekonstruálható a hallgatók névsora. Erre szolgál a Kollégium felvételi könyve 1836-60-ig (O. 890), a vizsgázók névsora (O. 794), a tanárok lajstroma 1850-ből (O. 1092), valamint 53 darab iskolai bizonyítvány az 1839-50-ig terjedő időszakból. Kiemelten fontos az iskolai törvénykönyv, amelynek legkorábbi fennmaradt változata 1585-ből származik, s amely egy 18. századi kéziratban maradt ránk.²⁰ Az

¹¹ SZABÓ GYÖRGY: *Jogi oktatás Pápán. A pápai ref. Jogakadémia története 1832-1885.* In.: A jogász-képzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Bp., 1984. 121-153.

¹² *A Theológiai Akadémia törvényei.* Pápa, 1907, 1912, 1924, 1940.

¹³ *A pápai Ref. Főiskolánál lévő alapítványok betűrendes jegyzéke.* Pápa, 1913.

¹⁴ BORSOS KÁROLY: *A pápai ev. ref. Főiskolai Képzőtársaság története 1841-1891.* Pápa, 1892.

¹⁵ SZABÓ IMRE: *A pápai ref. főiskolai Ifjúsági Képzőtársulat története 1891-1912.* Pápa, 1913.

¹⁶ *A pápai főiskolai Ifjúsági Képzőtársaság jubileumi emlékkönyve.* Összeáll. SZABADI BÉLA. Pápa, 1941.

¹⁷ *A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája 1850/51-1948/49.* Szerk. GRÁBERNÉ BÖSZE KLÁRA, LÉCES KÁROLY. Bp., OPKM, 1996.

¹⁸ A kéziratár a müncheni rendszerű katalógus alapján feldolgozott könyvtári állomány egy szakjának számított, ezért tárgyaljuk a könyvtári forrásokkal együtt.)

¹⁹ *A Pápai Ref. Kollégium hallgatóinak névsora* (19. sz. eleje) (O. 794.)

²⁰ A latin szöveget a magyar fordítással párhuzamosan közölte Kis Ernő a főiskolai értesítő 1894/95. évi számában, a 7-31. oldalakon.

egyéb kéziratári anyagok közül említést érdemelnek az igazgatásra vonatkozó iratok, valamint a különböző gazdasági jellegű okmányok (pl. a Főiskola menzájának számadáskönyve 1805-ből. O. 954).

Végül, de nem utolsó sorban a kéziratár vonatkozásában is meg kell emlékeznünk a Képzőtársaságról, melynek érdemkönyvei²¹ nem csak iskola-, de irodalomtörténeti szempontból is rendkívül érdekes és értékes forrásanyagot tartalmaznak. Mivel a kéziratár anyagának érdemi feldolgozása Szabó György révén csak 1850-ig jutott el,²² feltétlenül szükség volna e munka folytatására, a rákövetkező egy évszázad anyagának szisztematikus és a visszakereshetőség szempontjait messzemenően figyelembe vevő feltárására.

Biztos vagyok abban, hogy mind a könyvtár, mind a kéziratár állománya tartogat még meglepetéseket a kutatók számára, foglalkozzanak akár iskolatörténettel, akár helyismereti vagy egyháztörténeti kutatással. Mi azon dolgozunk, hogy ez a munka mind könnyebbé és szélesebb körűvé válhassék.

SOMFAI JÁNOSNÉ

Változások a magyarországi matematikaoktatásban

Jelenlegi matematikatanításunk hosszú fejlődés eredménye. Vázlatos ismertetésemben ennek az útnak csak fontosabb állomásaira tudok rávilágítani, s elsősorban a középiskolai, ezen belül is a gimnáziumi matematikaoktatás változásaival foglalkozom.

Magyarországon a 11. század folyamán alakultak ki az oktatási-nevelési rendszer fő bázisai: a kolostori, káptalani és plébániai iskolák. Ezekben az oktatási intézményekben az iskolai tananyag három rétegű volt:

I. Alsó fokú iskolás ismeretek

II. Komplex tudományok

III. Önálló, specializálódott tudományok.

A II. rétegbe tehát a komplex alaptudományokhoz tartozott a computusnak nevezett anyag, amelyben csak alapvető aritmetikai (számítási) ismeretek voltak, de beletartozott a csillagos ég ismerete, geometriából a síkbeli egyszerű alakzatok leírása, a naptárkészítés, az időszámítás, a keltezés gyakorlati ismerete, valamint az évszámok körüli tájékozódás is. Ekkor még ujjakon, fejben vagy ún. abakuszon (számológépen) számoltak. Az áruterelés, pénzgazdálkodás és kereskedelem kialakulása és fejlődés egyre nagyobb igényeket támasztott a számolási technikával szemben. Szükség lett a római számjegyekkel történő nehézkes számolás helyett a helyiértékes, tízes számrendszer bevezetésére, amelyet a hinduk alkalmaztak először. Ez az indus-arab számírás hazánkban csak a 15. század első felében kezdett elterjedni. Ebben az időben a számtan oktatásánál a cél az alpműveletek elsajátítása, gondolkodás nélküli, minél gyorsabb, mondhatni gépies végzése volt. Gépiesen tárgyalták a számvetést az első, nyomtatásban megjelent számítványok is, melyek az ismeretek közlésére azt az elég mechanikus módszert használták, hogy először a receptszerű szabályt közölték, majd a szabály alkal-

²¹ *A Pápai Ref. Képzőtársulat Érdemkönyve* 1-2. köt. Pápa, 1841-55. (O. 155df)

²² SZABÓ GYÖRGY: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*. Bp., OSZK, 1987.

mazására feladatok következtek. A legrégebb, magyar szerzőtől származó latin nyelvű matematikakönyv 1499-ben jelent meg a mai Hollandia területén. A szerző - Magyarországi György - művében ismerteti az arab-indus számjegyekkel való számolást, az abakusz használatát, valamint példákat mutat arányos osztásra, hármasszabályra, pénzérmék átszámítására, elsőfokú egyenletre és térfogatszámításra. Ez a tankönyv tulajdonképpen szabályok és eljárások magyarázat nélküli leírása. A legrégebb magyar nyelvű számtankönyv, a „*Debreceni aritmetika*” 1577-ből való, szerzője ismeretlen. Ennek a 144 oldalas munkának a jelentősége azon kívül, hogy magyar nyelven írták és nem maradt alatta az akkori külföldi színvonalnak, abban áll, hogy szöveges feladatai hű képet adtak a korabeli gazdasági viszonyokról, s nem utolsósorban az, hogy megindította a magyar matematikai szakszavak megszületését.

A matematikaoktatás ezidőbeli anyaga egyházanként (iskolánként) külön-külön hagyomány szerint változott, ezért egységes képpel nem jellemezhető. A 18. század utolsó negyedéig a mai gimnáziumoknak a latin tanítási nyelvű iskolák feleltek meg. Apáczai Csere János az 1653-ban kiadott „*Magyar Encyclopaedia*” című művével akarta a latin iskola hagyományos anyagát átalakítani. Enciklopédiájában egy fejezet aritmetikával, egy másik pedig geometriával foglalkozik. Apáczai Csere János munkássága haladást jelentett a matematikaoktatás szempontjából is, mert a matematikát különösen sokra értékelte: „*Matézis nélkül nincs igazi tudomány, csak meddő, elmeűrástó szellemi torna*” - írta. A régi magyar nyelvű számtankönyvek között kiemelkedő alkotás Maróthi György debreceni professzor aritmetikája 1743-ból. A szerző nem elégszik meg a szabályok elsorolásával, hanem magyarázza is azokat. Igyekszik szabatos definíciókat adni. A könyv némely részében például a negatív számok tárgyalásánál érthetőbb és alaposabb a korabeli külföldi tankönyveknél. Annyira jól sikerült ez a könyv, hogy még a 19. században is sokan irányadónak tekintették. Nem csoda, hiszen Maróthi tankönyvének megírásakor a még ma is követendőnek elismert alapelvek vezették. Idézet előljáró beszédéből: „*A Példákban e kettőre vigyáztam: elsőben, hogy legelől mindenütt könnyebb Példák legyenek, a nehezebbek pedig hátrább. Másodszor, amennyire lehetett, különböző dolgokról vettem fel a Példákat, hogy így a Tanuló észre vehesse mi hasznai lehetségesek a Számvetés Nemeinek a közönséges életben.*” A könyvben Maróthi hangsúlyozza a szemléltetés, gyakorlás, ellenőrzés fontosságát. Érdeme még a könyvnek a magyar matematikai szakszókincs továbbfejlesztése is.

A 18. században Európa-szerte arra törekedtek, hogy a tanítás által a tanulók szellemi erőit is fejlesszék. Olyan oktatást akartak, amely már nem elégszik meg a műveletek gépies elvégzésével, hanem minden egyes lépés megértését, indoklását is megköveteli. Egyre inkább előtérbe lépett az a nézet, hogy a matematikaoktatás kiválóan alkalmas az értelem fejlesztésére, a logikai gondolkodás tökéletesítésére.

1777 és 1806 - két fontos dátum oktatásunk történetében. A két *Ratio Educationis* igyekezett állami keretek közé vonni az oktatást, többek között előírta az elméleti matematika tanítását. Anyaga praktikus célú volt: a mechanika tárgyalásához szükséges matematikai ismeretek és a kettős könyvelés elemei. Ehhez Makó Pál írt latin nyelvű tankönyveket. A magyar irodalomtörténetből ismert Dugonics András pedig magyar nyelvű matematika tankönyvet írt 1784-ben. Művével jelentősen hozzájárult a magyar matematikai szaknyelv kialakításához. 1850-ig mintegy 25 szerző kb. 40 új tankönyve jelent meg, többségük magyar nyelven. Valamennyi közlő jellegű volt, feladatokat alig tartalmaztak.

A matematika komoly értelemben vett középiskolai tanítása lényegében az 1849-ben kiadott osztrák oktatásai törvénnyel, az *Entwurf*-al kezdődött, amelyet 1850-ben nálunk is életbe léptettek. Az *Entwurf* korszerűsítette a középfokú oktatást, megteremtette a nyolcosztályos gimnáziumot és a hatosztályos reáliskolát, az osztálytanítás helyett bevezette a szaktanári

rendszer, meghonosította az érettségi vizsgát. A matematikaoktatás szempontjából az volt a leglényegesebb, hogy a középiskolai matematika tananyagát jelentősen kibővítette. A tananyagban akkor már a tizedes törtek, a másodfokú egyenletek, a komplex számok, a kombinatorika elemei, a binomiális tétel, a logaritmus, a trigonometria, az analitikus geometria és a térgeometria elemei is szerepelnek. Az Entwurf a tananyag előírása mellett a tanításhoz instrukciókat is adott, megfelelő tankönyveket írt elő. Az osztrák Franz Mocznik tankönyveinek magyar fordításai váltak iránymutatóvá, de volt több más tankönyv is, azonban valamennyi közlő jellegű, bennük a logikai kapcsolatok lényege homályban maradt. Ezekben az évtizedekben még nem alakult ki egységes magyar matematikai szaknyelv, a sokféle szakkifejezés zavaró volt.

A németesítő törekvés folytán népszerűtlenné váló Entwurf helyébe a magyar helytartótanács 1861-ben új tantervet adott ki. Ez a tanterv visszaesést jelentett, mivel a matematika óraszámát és tananyagát redukálta, az alsó osztályokban a geometria bevezető oktatását elhagyta, és a térmértan tanítását is kiiktatta a gimnáziumból.

A kiegyezés után *Eötvös József* rövid életű miniszterségéhez két igen fontos, a középfokú oktatást érintő rendelkezés fűződik. Az egyik az 1869-es tanterv, amely a matematika óraszámát jelentős mértékben felemelte, és célul tűzte ki az ismeretek gyakorlati alkalmazását. Eötvös József másik, a középiskolai oktatás színvonalát javító rendelkezése a tanárképző intézet felállítása volt. Az Eötvös-féle tantervet 1871-ben a Pauler-féle gimnáziumi tanterv követte, ami lényegében az Entwurf anyagához tért vissza, és azt bővítette gyakorlati alkalmazásokkal, pl. kamatos kamat, járadék és törlesztési számításokkal. Ekkor vezettek be egy új tantárgyat, a rajzoló geometriát, amely fele-fele arányban tartalmazott geometriát és rajzot. A geometriai ismeretszerzést megelőzte és kiegészítette a mértani és szabadkézi rajzolás.

A magyarországi középiskolák első törvényének tervezése idején készült el az 1879. évi tanterv és mellé az „Utasító észrevételek a tanításhoz”. Matematikai részének kidolgozása főként *König Gyula*, kiváló matematikusunk érdeme. Tőle származik a matematika-oktatás céljainak megfogalmazása, valamint a tantervi útmutatás algebrára vonatkozó részének kidolgozása is. König Gyula, mint műegyetemi professzor azt tapasztalta, hogy a középiskola nem készíti fel kellőképpen a tanulókat az egyetemi tanulmányokra. A hibát abban látta, hogy „a tanítás rendszeren könnyűszerrel megalkotott meghatározásokból szokott kiindulni, elmulasztva egyrészt az absztrakció gondos előkészítését, nem törődve azzal sem, hogy vajon érzi-e a tanítvány az általánosítás szükségességét. A helyes módszer arra fogja felhasználni az absztrakció könnyűségét a matematika területén, hogy a növendékeket mielőbb annyira önállóvá tegye, hogy minden egyes feladat sajátosságát átértve képes legyen a megoldáshoz szükséges tételeket a maga elmélkedésével mintegy újra felfedezni. Lassú haladás lesz a módszer kelléke.” A tanterv tananyaga korszerű, nem formális szemléletű, tükrözi a matematikai gondolatokat. König algebra tankönyvet is írt, logikai felépítése, szemlélete akkor példamutató volt. A könyvet *Beke Manó* dolgozta át, ennek eredményeképpen a mű pedagógiai módszerében is kiemelkedő lett, és a könyvben használt kifejezések maradandóakká váltak.

1891-ben megalakult a *Mathematikai és Fizikai Társulat*, három év múlva *Arany Dániel* megindította a *Középiskolai Matematikai Lapokat* és a társulat még ugyanebben az évben megszervezte az első országos matematika tanulóversenyt. A matematikusok mai tömegszervezete, a *Bolyai János Matematikai Társulat*, a „Mathematikai és Fizikai Társulat”-ot tekinti elődjének. A *Középiskolai Matematikai Lapok* ma is rendszeresen megjelenő színvonalas folyóirat. Célkitűzései és címe változatlan, csak annyi a változás, hogy fizikai

rovattal bővült. A lap elindítójáról, Arany Dánielről nevezte el a Bolyai Társulat az I. és II. osztályos középiskolások számára minden évben megrendezésre kerülő országos matematika versenyt.

Az előzőhöz viszonyítva csak kisebb módosításokat jelentett az 1899. évi tanterv, amelyben nagyobb teret kapott a grafikus ábrázolás, tananyag lett a másodfokú függvények vizsgálata. A fizika fejlődése megkövetelte a matematikatanítás további korszerűsítését. 1906-ban az Országos Középiskolai Tanáregyesület keretén belül 24 tagú bizottság alakult azért, hogy biztosítsák a matematika általánosan művelő értékeit, és elősegítsék korszerű tanítását. Beszámolójukat, javaslataikat közzétették. Hatásukra az 1926. évi tantervben már szerepel a függvény fogalma és az analízis elemeinek egyszerűsített anyaga is. Az anyag növekedett, sőt túlszűfolt lett, s az ezzel párhuzamos óraszám csökkentés miatt a kitűzött célok pl. a tanulók önálló munkára való szoktatása nem valósulhattak meg.

Az 1938. évi tanterv tovább csökkentette a matematika óraszámát, s közben a korábbi anyagból bizonyos részeket törölt (pl. kombinatorika, egyenlőtlenségek megoldása, számrendszerek), illetve megszüntette a rajzoló geometriát, mint külön tantárgyat. Ezzel nagyon nehéz helyzetbe került a matematika oktatása.

1945 augusztusában megjelent a nyolcosztályos általános iskolát létrehozó rendelet, valamint elkezdődött a négyosztályos gimnázium és abban a humán-reál tagozat szervezése. Az új gimnázium tantervét ugyan 1950-ben kiadták, de az nem valósult meg (1965-ig a tananyagot évről évre írták elő).

Az iskolák államosítása utáni évben, 1949-ben jelent meg az új (egyetlen) tankönyvsorozat, első kötetének szerzői Gallai Tibor és Péter Rózsa. Könyvük a formalizmus ellen küzdött, módszere heurisztikus volt, sokféle motiváló feladatot tartalmazott. A könyv szokatlan volt tanárnak, tanulónak egyaránt, ezért sok vitát eredményezett. 1953-ban megjelent egy párhuzamos, kísérleti tankönyv, majd ezeket 1956-ban egy végleges váltotta fel. A teljes könyvsorozat ekkorra vált állandóvá. Ez a sorozat a korábbi tanterv könyveinél kevesebb anyagot tartalmazott, a fogalmakat gondosan előkészítette, matematikai gondolkodásmódra igyekezett nevelni.

1964-ben megszűnt a humán-reál tagozat, viszont indultak a különböző tantárgyaknak megfelelő tagozatos osztályok (pl. matematika-fizika, később matematika, nyelvi stb.). 1965-ben új tanterv készült, s a tantervnek megfelelően új tankönyvek jelentek meg. A tankönyvsorozat szerzői: *Horvay Katalin, Pálmay Lóránt, Czapáry Endre és Gyapjas Ferenc*. A tankönyvekhez tanári segédkönyvek is készültek, melyek nagy segítséget jelentettek a tanároknak. Az 1965-ös tanterv új anyagrészei: a geometriai transzformációk, vektorok, az analízis elemei (differenciál- és integrálszámítás, stb.), a kombinatorika, valószínűségszámítás, az ábrázoló geometria egyes elemei. Az új tantervre és az új tankönyvekre való áttérés a gondos felkészítés mellett is nehéz volt. A '65-ös tanterv nyomán minden tantárgynak változott a tanterve, a tanulók munkája is nehezebb lett, a nagy óraszám és a terjedelmes tananyag túlterhelést okozott. Ezért 1973-ban tananyagcsökkentésre került sor, kialakult a tanterv törzsanyaga, több fejezet kiegészítő anyag lett. Közben kísérletek folytak az önálló tanulói munka fokozására, valamint a számítástechnikának a matematika tanításába való beépítésére. 1979-től új, korszerűbb szemléletű tanterv alapján egy hagyományos és egy munkatankönyv jellegű tankönyvsorozat készült, külön az alaptantervű, külön a fakultatív csoportoknak. A tankönyvek szerzői: *Korányi Erzsébet, Pósa Lajos, Hajnal Imre, Nemetz Tibor és Pintér Lajos*. Az 1985. évi oktatási törvény biztosította a tanítás módszertani szabadságát, lehetővé tette az önálló kezdeményezéseket. A hatékonyabb tanítás érdekében 1988-ban kisebb tantervi korrekció volt, ezt követte a tankönyvek átdolgozása és egy új tankönyvsorozat. Szerzői *Hajnal Imre és Némethy Katalin*.

A merev iskolarendszer felbomlásával a helyi kezdeményezéseknek nagy szerepük lett. 1989 óta folyamatosan indulnak nyolc- és hatosztályos gimnáziumok, új iskolakísérletek, új iskolatípusok (alapítványi iskolák, egyházi iskolák, magániskolák) jelentek meg saját, egyéni koncepciókkal, helyi tantervek, helyi tankönyvek készültek és készülnek. Ezek következtében a jelenlegi matematikatanításról nehéz lenne egységes képet adni.

Évszázadok teltek el a római számok használatától az indus-arab számírásig, az abakusztól a számítógépig. Matematikaoktatásunk mérföldkövei: Magyarországi György, Maróthi György, Makó Pál, König Gyula, Arany Dániel, Beke Manó munkássága, a két Ratio, az Entwurf, Eötvös József és az államosítás rendeletei. Mérföldkő lesz a Nemzeti Alaptanterv is, melyet 1995. októberében fogadtak el. Az erre épülő helyi tantervek bevezetésére két év múlva kerül sor, hatásuk azonban csak több év múlva érvényesülhet.

Az iskolaszervezetben bekövetkezett változások, a sokféle alternatív tanterv és tankönyv, a szerteágazó módszertani és szakmai kísérletek, a tanításban szükséges differenciálás a tanárok munkáját színesítheti, de ugyanakkor sok nehézséget is okozhat. Mindez nagyon indokolná, hogy felújítsuk a szaktárgyi és pedagógiai szaktanácsadók, szakértők, mérésmethodikával foglalkozó szakemberek rendszeres tanácskozását, továbbképzését. Ez biztosíthatná az információk, a jól használható módszertani ötletek, tantervi variánsok, általában a segítségadás áramlását az ország különböző részein dolgozó pedagógusok között, az intézmények és a kollégák között.

Végezetül egy pápai vonatkozású adatot szeretnék megemlíteni. Talán nem mindenki tudja, hogy Beke Manó matematikus, a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára itt, Pápán született 1862-ben, a Türr Gimnázium elődjének, a bencés gimnáziumnak volt diákja. Pályafutását középiskolai tanárként kezdte. Tanított a Markó utcai főreáliskolában, a gyakorló főgimnáziumban, a Kereskedelmi Akadémián. 1900-ban nevezték ki egyetemi tanárnak. Az ő kezdeményezésére hozta létre az Országos Középiskolai Tanáregyesület a Matematikai Reformbizottságot, amelynek jó ideig irányítója volt. Pedagógiai munkássága mellett jelentős tudományos munkát végzett a differenciálegyenletek elméletében, az algebrában és a Bolyai-geometriában. Beke Manó, a MTA levelező tagja, a matematikatanítás reformjának nemzetközileg elismert alakja, 1946-ban hunyt el Budapesten.

A matematika oktatásában és népszerűsítésében kiváló pedagógusok jutalmazására a Bolyai János Matematikai Társulat 1950-ben *Beke Manó emlékdíjat* alapított. Ezt a díjat az évente megrendezésre kerülő Rátz László Matematikai Vándorgyűlésen adják át.

VARJU DEZSŐ **Hozzászólás** **Mészáros István előadásához**

Iskolatörténetírásra leginkább az iskolai jubileumok adnak lehetőséget, alkalmat.

A régibb iskolák történetével kapcsolatos latin nyelvű források felhasználására legtöbb esetben a feldolgozók nem rendelkeznek megfelelő felkészültséggel (alapos latin nyelvismeret), sem elegendő idővel. Ezért - ha erre lehetőség van -, fel kell használni korábbi szövegfordításokat. (Magam jól tudtam hasznosítani egy latinul kitűnően tudó szerzetes szövegét.) Nagy haszonnal forgattam az iskola régebbi nyomtatott értesítőit is. Ezekben megjelent tanulmányok bizonyították az akkor tanító tanárok tudományos felkészültségét, szellemi érdeklődését. Az iskolai jegyzőkönyvek, anyakönyvek áttanulmányozása elengedhetetlen. Ezek egy

része már a Megyei Levéltárba került, ott tanulmányozható. Jó szolgálatot tesz, ha az iskolaigazgatók krónikát íratnak az év kiemelkedő eseményeiről, ünnepélyekről, mert ez megkönnyíti majd a jövő kutatók munkáját. Sok iskolai anyagot tartalmaznak a plébániákon, lelkészi iratok közt fellelhető historia domusok.

TUNGLI GYULA

Tájékoztató a készülő Pápai Pedagóguslexikonról²³

Pápai helytörténészek, könyvtárosok gyakran érezték a hiányát egy olyan lexikonnak, mely rövid, de lényeges információt ad a város érdekében évszázadok óta tevékenykedő személyekről. Itt elsősorban a településen élt értelmiségiekről van szó, ezek közül is a pedagógusokról és a lelkészekről, akik kétségtelenül a legtöbbet tették az elmúlt századokban azért, hogy városunk - kereskedő és katonaváros jellege mellett - elsősorban mint *iskolaváros* szerepeljen a magyar városok történetében.

Természetesen szívesen vennénk, hogyha az orvosok és ügyvédek is helyet kapnának számos névcikkkel egy szélesebb horizontú pápai lexikonban, de egyelőre erre kevés az esély. Mivel a pedagóguslexikon számos jogtudós-tanár (Kerka-poly Károly, Bocsor István, Gondol Gábor) valamint néhány iskolaorvos adatait is tartalmazza, így kis jóindulattal elfogadható az a megállapítás, hogy a készülő pedagóguslexikon átfogó képet nyújt a több, mint 350 névcikkével és mintegy 1000 pedagógus nevének említésével az elmúlt 2 évszázad pápai értelmiségéről, tudományos munkásságáról, külföldi kapcsolatairól, s a város, a megye s néha az ország életében betöltött meghatározó szerepéről. Mindig híresek voltak a pápai pedagógusok. Sok jól képzett ember dolgozott a városban, olyanok is szép számmal voltak, akik Nyugat-Európa számos jelentős egyetemén tanultak, s idehaza a korszerű ismereteket továbbították tanítványaiknak. Olyanok, akik a történelmi Magyarország szinte minden részéről érkeztek a város legrégibb patinás iskoláiba: a több, mint 450 éves Református Kollégiumba és a 360 éves pálos-bencés gimnáziumba és később más iskolákba is. Városunk iskoláinak jó színvonala messze földről vonzotta a kiváló diákokat: Jókait, Petőfit, Deák Ferencet, Nagy Lászlót és még számos ismert diákot. A város büszke lehet az őket tanító neves tanárookra: Tarczay Lajosra, Bocsor Istvánra, Vaszary Kolosra, Ballagi Móra, Lőrincze Lajosra, és Temesi Alfrédra, akiknek munkássága segítette tehetségük kibontakozását. De büszke lehet a város azokra is, akik évtizedeken át becsülettel dolgoztak, nevelték és oktatták az ifjúságot. Nevüket nem jegyezték fel ugyan országosan ismert lexikonok, de a város lakói tudják, hogy milyen sokat köszönhetnek nekik. E személyeket most nevesítjük, s szeretnénk, hogy ha nevük megmaradna nemcsak a mi, hanem az utókor emlékezetében is. Ezt a hiányt a most készülő és várhatóan a millennium és az ezeréves magyarországi iskola emléke jegyében megjelenő lexikon pótolja. Megjelenése a magyar művelődéstörténet szempontjából is fontos vállalkozás, hiszen - ez az elmondottakból világosan kiderül -, hogy nem egy jeles személyiség neve köthető a nagy hagyományokkal rendelkező iskolavároshoz. A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a Pápai pedagóguslexikon hézagpótló mű lesz. A lexikon egyik felkért lektora, Somfai Balázs a kéziratot átnézve így fogalmazott: *„Az alapjában művelődéstörténeti szándékú mű azzal nyer különös értéket, hogy korok, iskolatípusok és felekezetek felett átvélve, minden eddigénél szélesebb áttekintését kínálja a város XIX. és XX. századi pedagógustársadalmának. Az adattár megjelenése nemcsak a pedagógusok érdeke, nagy*

²³ Az elkészült kötet bemutatója 1997. október 4-én volt.

szüksége van rá az önnön története iránt újból fogékony város életének is. A millicentenáriumhoz kapcsolódó kötet jótékonyan hat majd a lassan újjáéledő polgári öntudatra, s talán másutt is bátorítást adhat.”

1993-ban az *Ezeréves A Magyarországi Iskola Alapítvány* pályázatot hirdetett a millicentenáriumra való felkészülés jegyében. A pályázat anyagi támogatást ígért olyan egyéneknek és közösségeknek, amelyek az évforduló évében (1996) jelentős kutatómunkával feltárják egy város vagy megye neveléstörténetének jelentős szakaszát. A Pápai Művelődéstörténeti Társaság erre a pályázatra jelentkezett. Vezetésemmel vállalta, hogy adatokat gyűjt egy készülő pedagóguslexikonhoz, a fellelhető évkönyvek, szóbeli megbízható információk, illetőleg levéltári források alapján.

A pályázatban megjelöltük a készülő lexikon céljait. Ezek a következők:

1. Emléket állítani a ma már nem élő pápai pedagógusoknak, akik legalább két évet tanítottak Pápán, és róluk elegendő megbízható információt sikerült összegyűjteni.
2. A pedagóguspályák rövid bemutatásával erősíteni kívánjuk a város polgáraiban a lokálpatriotizmust.
3. A névcikk feleljen meg a megkívánt követelményeknek (vagyis tartalmazza a személyre vonatkozó azonosító, adathordozó, hitelesítő adatokat).
4. Nyújtson segítséget a könyvtárnak és a helytörténeti kutatóknak az egyes nevezetes személyekhez kötődő megemlékezésekhez.

A pályázatban feltüntettem annak az 5 munkatársnak a nevét, akik az adatgyűjtésre, levéltári kutatómunkára önként vállalkoztak: *Balassa Benő, Exner István, Mészárosné Stenger Katalin, Szabó Géza, Tungli Gyula*. Valamennyien a Pápai Művelődéstörténeti Társaság tagjai. A pályázatban megjelöltem a gyűjtőmunka befejezésének illetőleg a kézirat elkészítésének időpontját. (1996 szeptember 21, illetőleg 1996 december 31.)

Arról is szóltam, hogy a készülő pedagóguslexikon a 19. és a 20. században Pápán tanító nevelők adatait tartalmazza - a névcikk megkívánta tudományos követelményeknek megfelelően - korábbra csak kivételes esetben megy vissza (kiemelkedő pedagógusok adatainak felvételénél Kocsi Csörgő Bálint, Táncz Menyhért, Bél Mátyás stb.).

Az Ezeréves a Magyarországi Iskola Alapítvány kuratóriuma pályázatunkat támogatásra alkalmasnak találta, s 20.000,-Ft-tal támogatta. Ez a munka megkezdését, az adatlapok elkészítését, az útiköltség elszámolást továbbá az adminisztráció végzését tette lehetővé.

Hamarosan kiderült, hogy a különböző helyeken található írásbeli anyag összegyűjtése elég sok időt vesz igénybe, valamint a szóbeli információk beszerzése az ország minden részéről sok utánjárást kíván, ezért még 6 munkatársat kértem fel a munka végzésére. (*Heitler László, Mezei Zsolt* Társaságunk tagjait, valamint 4 olyan nyugdíjas pedagógust, akik szívesen vettek részt a munkában (*Farkas Edit, Gáti Samuné, Huszár János és Tóth Kálmánné*). A fotókat *Babos János*, a borítólapot *Ürmös Péter* készíti.

Beszámolóm időpontjában 350 névcikk van bent a számítógépben. A névcikkek a *Magyar életrajzi lexikon* névcikkeinek szempontjai szerint készültek: a) Életrajzi adatok, b) Főbb művei, c) Irodalom, d) Források. A leendő műnek főbb mint a felét alkotja majd a tulajdonképpeni lexikon, névcikkeinek száma legalább 37-tel még növekedni fog. A közölt fotók száma várhatóan meghaladja majd a 100 képet. Természetes ennek is határt szab a képek minősége és a várható nyomdai költség.

A lexikonban „névtár” címszó alatt azokat a pápai és közigazgatásilag 1996-ban Pápához tartozó községek (Borsosgyőr, Kéttornyúlak, Tapolcafő) nevelőinek nevét vesszük fel, akiről tudjuk, hogy Pápán tanítottak, de csak egy vagy két évet; vagy még nincs elegendő információnk róluk. Várhatóan 15-20 éven belül majd egy pótkötetre is szükség lesz, hiszen még a kézirat szerkesztése időszakában újabb adatok érkeznek - elsősorban hozzátartozóktól - melynek alapján új névcikkek készülhetnek. Úgy tűnik lesz egy „Függelék” része is a lexikonnak, ahol a pápai iskolák 19-20. századi gyakori és szövevényes névváltozásait tüntetjük fel.

A szerkesztés munkáját 1996-ban óhajtjuk elvégezni. Ebben a munkában korábban figyelemre méltó segítséget kaptam Mészárosné Stenger Katalintól, újabban pedig Mezei Zsolt könyvtárostól. Neki köszönhetem a lexikon szakszerű nyomdai előkészítést is.

A lexikonban bedolgoztuk a város két könyvtárában (Református Egyházkerületi Könyvtár, Jókai Könyvtár) fellelhető összes értesítő anyagát, valamint a Veszprém Megyei Levéltárban és az iskolákban található írásbeli anyagot. Továbbá felvettük a más lexikonokban található adatokat (*Magyar Életrajzi lexikon*, *Pedagógiai Lexikon*, *Harmath-Katsányi: Veszprém megye irodalmi hagyományai*, *Gaál Zoltán: Életpályák, életművek* című gyűjteményét, továbbá *Deák Gyula: Polgári iskolai író-tanárok élete és munkái* című műve vonatkozó anyagát is. Természetesen szerepel a „nagy” *Szinnyei*, valamint más lexikonok anyaga is adattárunkban.)

Befejezésül megemlítem, hogy közel 5 év munkájának eredménye lesz a millenniumhoz kapcsolódó kötet. Sok-sok információval, gazdag háttéranyaggal. Számításaink szerint 1997-ben mindazok, akiket érdekel Pápa művelődéstörténete, kezükbe vehetik a kötetet, hiszen a mű másik lektora Tölgyesi József ezt sürgeti is: „*Ez a páratlan regionális életrajzi gyűjtemény, amelyben számos külföldön tanult, vagy külföldre távozott neve is szerepel, olyan szellemi örökség, amelyet közkinccsé kell tenni.*”

KÁLMÁN ATTILA

Nagy János Tarczy Lajosról készített reliefsjének avatásán elhangozott megemlékezés²⁴

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Révkomáromtól északkeleti irányban, a várostól alig 10 km távolságra, a Mátyusföld délkeleti csücskében van Hetény. A régészet kedvelői jól ismerik e ma is magyarok-lakta falut, hiszen a Dunához közel eső, jó termőtalajú vidék ösödök óta lakott hely, számos innen előkerült lelet bizonyítja. A népművészet ismerői pedig az itt élő leányok-asszonyok szálfelhúzásos technikával készített gyönyörű fehér kézimunkáit szeretik. Az irodalmárok tudják, hogy a múlt században itt élt Végh Mihály református lelkipásztor második feleségével, Vajda Júliával, Csokonai egykori Lillájával.

Hetény szülötte Tarczy Lajos, a pápai református főiskola neves filozófia-matematika- és fizikatanára. És ma ebben a községben él a szlovákiai magyar képzőművészet egyik legjelesebb alakja, Nagy János szobrászművész, a most avatandó Tarczy-relief alkotója, akit nagy tisztelettel köszöntök körünkben. Ő készítette azt a Tarczy-plakettet is, amelyet minden év májusában az újjáéledt Pápai Református Gimnázium egyetlen végzős diákja kap meg, a tantestület titkos szavazása alapján.

²⁴ 1996. szeptember 21-én a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárában.

Tarczy Lajos 1807. december 6-án született Hetényben Tarczy János jegyző és Czike Julianna második gyermekeként. A rendkívül értelmes fiú oktatását a falu református lelképásztorára, Kovács Péter nagytiszteletű úrra bízta. Tanulmányait a révkomáromi gimnáziumban, majd a Pápai Református Főiskolán folytatta. Pápán 1828/29-ben kitűnő eredményt ért el, s az alsóbb évek tanítója lett. 1829 és 1831 között ő volt a főiskola könyvtárnoka, közben 1830-31-ben senior. 1831-ben a bécsi egyetemen folytatta matematikai és fizikai tanulmányait, 1832-től Pápán a fizika és a bölcselet tanára. Előbb azonban körutat tett Európában. Több egyetemet is fölkeresett. Hosszabb időt töltött Berlinben, majd Erdélyben tanulmányozta a hazai tanintézeteket (Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely), és keresett föl szén-, érc- és sóbányákat.

A Pápai Református Főiskola színvonalát akarta emelni. Kezdeményezője volt az „Új kollégium”, a későbbi „Nátus” építésének, megalapítója és végig patronálója volt a Képzőtársaságnak, amely Petőfi és Jókai szárnypróbálgatásainak is teret biztosított. Ő hozta be a Hegel-féle filozófiát Páparra, melyért egyházkerületi közgyűlésen megtámadták. A bölcseleti előadásokról lemondott, s a fizika mellett a matematika tanítását vette át. A Magyar Tudományos Akadémiának előbb levelező (1837), majd rendes (1840) tagja lett. Könyvei közül kiemelkedik a három kiadást is megélt Természettan, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia 200 arannyal jutalmazott, de jelentősek egyéb fizikai, matematikai sőt nyelvészeti és szépirodalmi munkái is. Több ízben volt a főiskola igazgatója. Ő alapozta meg (tanárok és diákok segítségével) a Kollégium gazdag éremgyűjteményét, s kezdeményezte önálló főiskolai nyomda létesítését, amelynek egy ideig saját házában, a mai Jókai utca 22-ben biztosított helyet.

Milyen volt Tarczy Lajos a tanár?

Milyen kapcsolata volt a diákjaival?

Jókai Mór így emlékezik rá: „*Tarczy Lajos volt a legkitűnőbb tanár a főiskolán. Ő magyarázta a természettant és a felsőbb mathézist. Hát még az előadásai! Azt élvezet volt hallgatni...*” Petőfi Sándor pedig ezt írja róla: „...*a derék Tarczy az, kinek mindent köszönhetek.*” Kapcsolatunkat jelzi, hogy Tarczy Lajos kisleányának temetésén Petőfi egy gyászdalát olvasott fel, s 1845-ben a professzor által szerkesztett, Pápán kiadott, *Tavaszi* című zsebkönyvben Petőfi-verset (és Jókai-elbeszélést) is találhatunk.

Tanítványaival sokat törődött. Ő vezette be a pápai főiskolán a rendszeres gimnasztikát. A diákok ragaszkodását jelzi pedig az, hogy az általuk összeadott fillérekből nemegyszer gazdagította kísérleti eszközökkel a természettan-szertárat.

E néhány percben csak részleteket idéztem föl Tarczy Lajos életéből, tevékenységéből. Az érdeklődők azonban itt a könyvtárban számos forrásmunkát találhatnak önálló kiadványokban, évkönyvekben, lexikonokban, emlékező írásokban.

Napjainkban gyakorta tapasztaljuk, hogy egy-egy jeles személyiség úgy próbál többnek látszani, hogy elődjét, sárral dobálja. Tarczy Lajos jelleme is példa lehet számunkra. Jeles professzor elődjének, Mándi Márton Istvánnak márvány mellszobrot állíttatott a diákok, tanárok és más személyek adományaiból. Izsó Miklós igényes alkotása ma is látható a folyosón. Tehát nem pusztán a kiváló tudósra és tanárra, hanem a nagyszerű emberre is emlékezünk most. Méltó az utókor megbecsülésére. Örülök, hogy Nagy János szobrászművész ilyen szép portrét készített róla.

Polgárság a Dunántúlon
1997. október 4.

GYÁNI GÁBOR
Polgárosodás és urbanizáció a Dunántúlon
a századfordulón

A polgári (és városi) hagyományok újabban bekövetkezett felértékelődése, identitást adó voltak immár nyilvánosan is vállalható jelentősége ráirányította a történészek figyelmét is a polgári és a városi múlt kérdéskörére. Nem a rendszerváltással indult ugyan a téma iránti fokozottabb kutatói érdeklődés, mivel már megkezdődött az 1980-as évek derekán és második felében, mégis szoros az összefüggés a diktatúrából való fokozatos „kihátrálás” és e tudományos témaválasztás között. Írásomban arra keresem a választ, hogy milyen problémákat vet fel a polgárosodás és az urbanizáció hazánk 19-20. századi történetében. A kérdés makro jellegű vizsgálata közben különös hangsúlyt fektetek a regionális vonatkozásokra, ezen belül is elsősorban a folyamatok dunántúli fejleményeire és sajátosságaira.

Népesedés és urbanizáció

Az urbanizációt, mint népesedési folyamatot (népességkoncentrációt) a dualizmus korában alapvetően két dolog jellemzi: Budapest-központúsága, valamint hogy főként a csekélyebb népességű városok növekedését mozdította elő észrevehető módon. Ezt a megfigyelést támasztja alá az újabb elemzés is, melynek készítői a rank-size módszer felhasználásával a népességszám hosszú távú, 1784 és 1910 közötti változását modellálták a városrendszer rekonstruálása végett.²⁵

Ha viszont az urbanizáció folyamatát regionális léptékben tekintjük, akkor kiderül, hogy a főváros és közvetlen környéke mellett a dunántúli nagyrégióban, valamint az Alföld déli és délkeleti peremzónájában került sor viharos városfejlődésre. Ez utóbbiról a kutatás, mint „Kelet-Magyarország összefüggő innovációs zónájáról” tesz említést, amely a századforduló idején Budapestnek mintegy az ellenpólusává nőtte ki magát.²⁶

Ami a Dunántúlt illeti, az urbanizáció itteni helyenkénti látványos felgyorsulása a hagyományosan kis- és közepméretű városok hirtelen felgyorsuló növekedésének felelt meg. Éppen azért válhatott éppen ez a nagyrégió a hazai urbanizáció egyik kitüntetett térségévé, mert az Alföldtől eltérően, a dunántúli városhálózatot szinte kizárólag szerény népességű, jóllehet nemegyszer nagy múltú városok alkották.²⁷

Hogy milyen átütő dinamizmus hatotta át egyes dunántúli városok fejlődését a dualizmus évtizedeiben, két példán is szemléltethető. A vasi megyeszékhely, Szombathely a 19. század derekán 6 ezer főt is alig elérő lélekszámával kifejezetten kisvárosnak volt tekinthető. Annál

²⁵ CZOCH GÁBOR - SZABÓ GÁBOR - ZSINKA LÁSZLÓ: *Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között*. In: Köfállal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok. (Rendi társadalom - polgári társadalom 7.), Csokonai, Debrecen, 1997. 25-50.

²⁶ GÁL ZOLTÁN: *A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben*. In: Uo. különösen 55-57.

²⁷ Vö. GYÁNI GÁBOR: *Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben*. In: V. FODOR ZSUZSA, szerk.: *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, 1995. 9-10; Uő: *Iparosodás és urbanizáció Magyarországon*. In: Köfállal, sárpalánkkal..., 15-16.

szembetűnőbb, hogy a 20. század elején már közel 30 ezer főt számlál a jogállása szerint ekkor már rendezett tanácsú püspöki székhely, amely a Dunántúl ötödik legnépesebb városává lépett ezzel elő (1870-ben még csak 10. a népességi rangsorban). Vidéki viszonylatban ez a növekedési ütem (ami közel négyszeres) úgyszólván felülmúlhatatlan a korban.²⁸

Kevéssé maradt el ettől Pécs demográfiai dinamizmusa, holott a baranyai megyeszékhely „induló” népessége (közel 16 ezer fő) láthatóan magasabb, mint Szombathelyé. Am végül a dualizmus végén már mintegy 48 ezer fő népesíti be Dél-Dunántúl egyetlen törvényhatósági jogú városát, hat évtized leforgása során tehát kerekén háromszorosára nőtt Pécs lélekszáma.²⁹

Érdemes közelebbről is szemügyre venni az iménti változások mechanizmusait. A városok demográfiai növekedése, közismerten az extenzív terjeszkedés és/vagy az exogám források kiaknázásának köszönhetette nyilvánvaló lendületét. Ami az első tényezőt illeti: nem másról, mint a közigazgatási határok folytonos korrekciójáról, a várost övező kis (falusi) települések beolvasztásáról, az ekként biztosított lélekszám-bővülésről van ez esetben szó. A növekedésnek ez az útja, igaz, többnyire a nagyvárosok (rendszerint a fővárosok) fejlődésének a velejárója, így hazánkban Budapest élt e lehetőséggel (1873, majd 1950). Ám a fővároson kívül nem egy vidéki városunk is kihasználta a terjeszkedés e módját, bár annak a jelentősége nem hasonlítható Pest, Buda és Óbuda egyesítéséhez.

Szombathely 1885-ben csatolta magához azt a két peremközséget, mellyel közel kétezer fős nyereségre tett szert. Pécs a dualizmus idején még alig, a két háború között és kivált 1945 után viszont annál többet köszönhetett annak, hogy a környék falvait (egy részük bányásztelepülés) beolvasztotta.³⁰ A növekedés exogám forrásain mégis elsősorban a bevándorlást értjük, ez az urbanizáció, mint népességkoncentrációs folyamat fő forrása a „hosszú 19. században”. Budapestről ez olyannyira közismert, hogy elegendő csak megemlíteni, miszerint 1850-1910 között a város népességnövekedése 80 százalékban a bevándorlásból eredt.³¹ Ám nem kevésbé fontos ösztönzője a bevándorlás a pécsi urbanizációnak sem: 1850 és 1910 között a város vándorlási nyeresége 34 ezer fő, pedig a lélekszám csupán 32 ezerrel nőtt ebben az időben.³² Vagyis Pécsen a természetes szaporodás mérlege egyenesen negatív és egyedül a bevándorlás biztosította a növekedést. Ami viszont olyan fokig kivételes eset, hogy még Budapestre sem jellemző: a fővárosban 1875-80-tól ugyanis a természetes szaporodás mind nagyobb mértékben vette ki a részét a népesség gyarapodásából. A 20. század elején a természetes szaporodás már közel akkora növekedést tett lehetővé, mint a bevándorlás (mely utóbbi ebben az időben számszerűen vissza is esett).³³

²⁸ SZABÓ GÁBOR: *Demográfiai változások és urbanizációs folyamatok a dualizmuskori Szombathelyen*. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1996/2. 26-27.

²⁹ KATUS LÁSZLÓ: *Pécs népessége 1848 és 1920 között*. In: Vonyó József (szerk.): *Pécs népessége 1543-1990*. Tanulmányok Pécs történetéből 1. Pécs, 1995. 40.

³⁰ Uo. 38, 40; SZABÓ GÁBOR: i. m. 27.

³¹ KATUS LÁSZLÓ: *Budapest népesség-növekedésének forrásai a 19. században*. In: SOMOGYI ÉVA (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Bp., 1991. 23.

³² KATUS LÁSZLÓ: i. m. (1995) 42.

³³ KATUS LÁSZLÓ: i. m. (1991) 23; FARAGÓ TAMÁS: *Budapest népességfejlődésének vázlata (1840-1941)*. Statisztikai Szemle, 1995/4-5. 381.

Nincs tehát komolyan számbavehető eltérés Budapest és a demográfiai virulens vidéki városközpontok (pl. Pécs) között abban a tekintetben, hogy a bevándorlás hozadéka teremtette meg a növekedés alapját. Ugyanakkor markáns eltérést észlelünk a népesedés endogén tényezőit illetően, hiszen Pécs esetében - Budapesttől elütően - valójában nincs is érdemleges természetes szaporodás. Ennek két oka van: az egyik jellegzetesen modern városi demográfiai vonás, a másik viszont a várost övező szűkebb régió népesedési sajátosságának felel meg. Az alacsony, vagy egyenesen negatív természetes szaporodásnak városi miliőben és kivált a modern urbanitás feltételei között az egyik leggyakoribb oka a roppant mérvű halálozás. Ezért is vált elterjedtté a szakemberek között a város mint temető metafora használata, melyről újabban széles körű vita folyik.³⁴ A magas városi mortalitás oka a nagyon kedvezőtlen urbánus fizikai környezet, az elhanyagolt (kiépítetlen) infrastruktúra és a zsúfoltság, s persze a nagyipari munkavégzés együtt. Pécs esetében a kiugró felnőtt férfi halálozás éppen a bányamunkások nagy számával hozható közvetlen kapcsolatba.

Létezik azonban egy sajátos és nem is csak kifejezetten az urbanitással összefüggő további összetevője is ennek a lehangoló demográfiai jelenségnek: a rendkívül alacsony házasságtermékenység. Ami viszont a régióban, tehát a Baranyában dívó születéskorlátozás következménye, melyet a bevándorlók mintegy exportáltak városunkba. Pécs jó példa arra, hogy miként ötvöződhet egybe a lendületes urbanizáció által kiváltott népesedési dinamizmus a vidék hagyományos, a 18. század első felétől datált demográfiai szokáskultúrájával.³⁵

A dunántúli városhálózat tagoltsága

Jóllehet a bizonyos városi szerepkörök (vagyis intézmények) előfordulási gyakorisága alapján elvégzett rangsorolás alapján Beluszky Pál azt állapította meg, hogy a Dunántúl városodottsága magasabb szinten állt, mint az ország egészéé³⁶, tény, hogy a Dunántúl e téren szintúgy erősen tagolt volt. Az északi rész fejlett városhálózatával szemben Dél-Dunántúl (Somogy, Vas, Zala megyék) alacsony szintű városodottsága említendő éles kontrasztként. Amíg az északi megyék népességének 20-25%-a élt (1900-ban) városokban, addig az előbb említett dél-dunántúli megyékben a megfelelő arány 10-15% között váltakozott.³⁷ Úgy tűnik fordított összefüggés állt fenn Szombathely, Kaposvár és Pécs robbanásszerű urbanizálódási képessége és környező vidékük városodási lehetőségei között: e három város feltűnő növekedése szűkebb vidékük kárára szolgált, mert elvonta az urbanizációs forrásokat a többi település elől.

A Dunántúl azonban még így is sűrűbb városhálózattal rendelkezett, mint az Alföld. Jellemző, hogy a magasan urbanizált észak-dunántúli megyékben az intézményi ellátottság alapján képzett városhierarchia csúcsára egy nagyváros sem jutott fel, tehát egyik sem tartozott közülük az ún. regionális centrumok sorába. Az ehhez szükséges intézmények teljes körét tíz négy város, Győr, Sopron, Székesfehérvár és Komárom osztotta meg egymás között.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy egy olyan nagy múltú kisváros, mint Pápa is meg tudta őrizni iskolavárosi

³⁴ FARAGÓ TAMÁS: *Temető, olvasztótégely vagy nagyra nőtt falu?* Rubicon, 1993/8-9. 45.

³⁵ Lásd: ANDORKA RUDOLF: *Az ormánsági születéskorlátozás története.* Valóság, 1975/6. 45-61.

³⁶ BELUSZKY PÁL: *A polgárosodás törékeny váza - városhálózatunk a századfordulón I.* (Városhierarchia - vázlat tényképekkel). Tér és Társadalom, 1990/3-4.

³⁷ Uo. 19.

³⁸ Uo. 23.

rangját (intézményi fejlettségét), melyet nem vett át tőle valamelyik közeli vagy távoli regionális városi központ. Ez a fajta decentralizáció ugyanakkor gátolta is egyes nagyvárosok kiemelkedését a kis- és középvárosi mezőnyből.

A polgárosodás két értelme

Az európai társadalmak rendi tagozódásának bomlásával, az osztályviszonyok térnyerésével alapvető átalakulásra került sor. A modern polgárság azonban nem kifejezetten az iparosodásnak, a vele összefüggő gyors és átható urbanizációnak volt pusztán kísérőjelensége vagy eredménye. Már jóval azelőtt, hogy megindult volna az ipari forradalom, nyomában az osztályképződés, megjelent a történelem színpadán a „polgári társadalom”. Azt a folyamatot, amely ide torkollt, nevezik polgárosodásnak. A fogalom egyszerre több dolgot is kifejez, mivel a polgárosodás folyamata legalább két síkon zajlott.

Polgárosodás kifejezéssel illetjük mindenekelőtt a jogegyenlőség intézményesülését, hogy mindenkit megillet az állampolgári státus. Az alattvalóból állampolgárrá történő válást a kortársak rendszerint civilizálódásként fogták föl, így is nevezték a folyamatot. Az ekként elgondolt civilizálódás akörül forog, hogy az emberek közötti, valamint a társadalom és az állam közötti kapcsolatokat, a civilizálódás eredményeként, általános, mindenkire egyformán vonatkozó törvények szabják meg. A polgárosodás ebben az értelemben olyan rendezett emberi együttélést fejez ki, amely a világosan megfogalmazott és jogi egyenlőséget biztosító törvények uralmán (rule of the law) nyugszik. Az ily módon létrejövő *civil társadalom* (ami nem ugyanazt jelenti, amire ma használják a kifejezést)³⁹ azonban több is ennél. Polgárosodás (civilizálódás) egyúttal az is, hogy végbemegy az átalakulás a nyelvben, a neveltetésben, a szokáskultúrában, a higiénia elsajátításában, az öltözködési szokásokban, egyszóval létrejön a polgári viselkedési kultúra, a neki megfelelő mentalitás és habitus. Norbert Elias elmélete a „civilizáció folyamatáról” a polgárosodásnak éppen ezt az oldalát állítja középpontba.⁴⁰ Ahhoz tehát, hogy eljőjjön végre a modern polgárság, a burzsoázia napja, előbb végbe kell mennie, vagy legalábbis meg kell kezdődnie a polgárosodás kettős folyamatának: a jogegyenlőségen nyugvó törvényesség beálltának és a polgári viselkedési kód meggyökeresedésének. Az osztálytársadalomba tagozódó modern polgárság, ennek megfelelően, a két irányban folyó polgárosodás, valamint a piaci osztályképződés *együttes* eredménye.

Ezért gondolja úgy Max Weber, hogy a „polgárság” lényegében háromféle dolgot jelent a társadalomtörténetben. Egyik jelentése a polgárságot mint osztályt határozza meg, amely „sajátos gazdasági helyzetüknél fogva speciális érdekekkel rendelkező embereket foglal magába”. A terminus egy további jelentése politikai közösségként utal a polgárságra, melynek tagjai mint állampolgárok meghatározott politikai jogok birtokosai. Végül meg lehet különböztetni (egy nem történeti) rendi polgárságot, amely „a vagyon és a műveltség embereiből tevődik össze”. A beléje tartozók megfelelő presztízst élveznek, ők azok, akik képesek a rend színvonalán élni.⁴¹

³⁹ A fogalom történetileg változó jelentéséről lásd ADAM B. SELIGMAN: *A civil társadalom eszméje*. Bp., 1997.

⁴⁰ NORBERT ELIAS: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Bp., 1987. különösen 101-389; a történeti irodalomban ugyanerről lásd FERNAND BRAUDEL: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Bp., 1985. kivált 189-211.

⁴¹ MAX WEBER: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1979. 252.

A polgár és polgárosodás - hazánkban

A magyarországi modernizáció, nevezik polgárosodásnak is, több egymást követő lépcsőben ment végbe úgy, hogy a nyugat-európai polgárosodási folyamatok ismétlődtek meg rövid időre összezsúfolódva. A történet azzal indult, hogy Széchenyi kezdeményezésére a civilizáció mint program napirendre került az 1830-as években. Ez, kezdetben, elsősorban műveltségi polgárosítást irányzott elő, ám hamar kiegészült a jogi emancipáció civilizációs projektumával. A polgárosodás kivált utóbbi politikai célkitűzése 1848-ban hozott áttörést. Az akkor elért eredmények (szabad polgári tulajdon és a többi) utóbb fokozatosan megszilárdultak. A kiegyezés körüli években már készen álltak az intézményi keretek ahhoz, hogy a majdan, nagyjából az 1880-as évektől nekilendülő iparosodás, nyomában a modern osztályképződés polgári tartalommal töltse meg az épület jogi vázát. Kérdés: mennyire volt sikeres nálunk a polgárosodás és azoknak kell-e igazat adnunk, akik a hazai kapitalista átalakulás befejezetlenségét, a folyamat „féloldalasságát”, a szerkezet „feudális maradványoktól terhes” voltát hangsúlyozzák. Végso soron az tehát a kérdés: van-e nálunk ebben az időben valódi polgárság s ami annak látszik, az miféle polgárság?

Igen elterjedt vélekedés napjainkban is, hogy a hazai polgárosodás mérlege negatív és a folyamat máig sem zárult le. Nézzünk néhány jellemző történész érvet. A liberális dualista érát elsőként bíráló historikus, Szekfü Gyula azon a véleményen volt, hogy ez a polgárosodás nem hatolt mélyre, megrekedt a tetszetős látszatok felszínén.⁴² A marxista társadalomtörténet legnevesebb képviselője, Hanák Péter az 1960-as években fejtette ki elsőként a mai napig kánonnak számító történetképet, melyben a középosztályt egyértelműen dzsentr-centrikus képződményként ábrázolta és szembeállította vele a gyenge, erőtlen, „vékonyerű” polgárságot, melynek tekintélyes része asszimilánsokból (zsidókból németekből) állt. Így, vallotta, a hazai polgári középosztály végül nem vált „nemzeti burzsoáziává” és a polgárosodás deficittel zárult.⁴³ Ugyanennek a szellemi tradíciónak a jegyében képviseli Gyimesi Sándor a közelmúltból azt az álláspontot, miszerint az állampolgárrá válás folyamatában megtörtént ugyan a döntő váltás, de a lakosság többsége a korszak végéig (a hosszú 19. század lezárultáig) kimaradt az alapvető politikai jogok birtokosainak a sorából. S mivel a jogállamiság sem épült ki nálunk maradéktalanul, ezért legföljebb csak útban voltunk a jogi polgárosodás irányába.⁴⁴ „Polgárosodásunk, de talán egész modernizációnk - vonja meg a végső mérleget - XIX. századi eredményeinek mélységét illetően így kétségeink támadnak. Úgy tűnik, ezek az eredmények egyrészt kisebbek, mint eddig véltük, másrészt sokkal külsődlegesebbek.”⁴⁵

Mélyebben kimunkált Péter László érvelése a jogi polgárosodás magyarországi hiányosságait illetően. Amint azt az Angliában élő történész kifejti, a probléma abból ered, hogy a jogegyenlőség intézményesítése nálunk a jogkiterjesztés útján haladt előre. Ez viszont csak rövid távon járhatott eredményekkel és alkalmatlannak bizonyult a civil társadalom mint egyöntetű kapcsolatrendszer megszervezésére. A jogkiterjesztés annyi, mint a korábbi kiváltságok lépésenkénti kiterjesztése másokra ahelyett, hogy egy csapásra eltörölnék azokat. Ami pedig oda vezet, hogy a feltétlen és teljes jogegyenlőség helyett új privilégiumaikat féltő és őrző

⁴² SZEKFÜ GYULA: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1940. (6. kiadás)

⁴³ E felfogásról és a koncepció gyökereiről, valamint utóéletéről lásd GYÁNI GÁBOR: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. Századvég, 1997. tél.

⁴⁴ GYIMESI SÁNDOR: *A polgárosodás néhány kérdése a XIX. századi Magyarországon*. Valóság, 1993/6. 33-34.

⁴⁵ Uo. 38.

érdekkörök jönnek létre. A társadalom következésképpen nem egyenlő jogi helyzetek egymás-mellettiségéből, hanem ugyancsak elütő jogállapotok hierarchiájából épül fel, olyan részekből, amelyek előjogaik arányában kivétel nélkül mind függnék az államtól. Ha viszont így áll a helyzet, akkor az, amit nálunk polgárként tartanak számon, nem vethető maradéktalanul egybe nyugati megfelelőjével. A hasonlóság tehát a formában és nem a tartalomban fedezhető fel.⁴⁶

Miután futólag belepillantottunk a hazai polgárság és polgárosodás problematika történetírói diskurzusába, a következőkben azt igyekszünk majd vizsgálni, hogy miféle polgárosodásra nyílt mód a dunántúli régióban. Nem célunk az imént röviden vázolt koncepciók tesztelése vagy éppen cáfolása, viszont annál fontosabbnak ítéljük a polgári középosztály konkrét társadalomtörténeti vizsgálatát. Már csak azért is előtérbe helyeznénk az empirikus megközelítést, mert a diskurzusok továbbgörgetése, szerintünk, nem eredményezhet reális történeti tudást a valamikori polgárságról és a történeti értelemben vett polgárosodásról.

Polgárok a dunántúli városokban

A helyi polgári középosztály (esetleg nagypolgárság) vizsgálata során mulhatatlanul nagy segítségünkre szolgálnak a virilisjegyzékek, tehát a legnagyobb egyenes állami adót fizetők rendszeresen összeállított névjegyzékei. E listákat azért állították össze időről időre, mert az 1870. évi törvényhatósági törvény szerint a helyi képviselőtestület, a törvényhatósági bizottság tagjainak a felét a helyi vagyoni elitből kellett delegálni, s a polgárok e körét a legmagasabb adót fizetők közül állapították meg. Előre kell még bocsátani a forrással kapcsolatban, hogy a jegyzékekre a diplomások és a kamarai tagok kétszeres adóbeszámítással kerültek fel. Ennek következtében többnyire nagyobb számban és kedvezőbb helyen, jobb pozíciókban szerepeltek az ügyvédek, orvosok, mérnökök, mint amennyire tényleges vagyoni és jövedelmi helyzetük alapján eredetileg számíthattak. Előkelő virilis pozícióik így nem vagyonosságuk fokának, hanem vitathatatlanul magas presztízsüknek volt az eredménye.

Három várost, az észak-dunántúli Győrt, a közép-nyugat-dunántúli Szombathelyt és a déli Pécsét vizsgálom virilisei oldaláról. Kontrollként végül röviden utalok a dél-dunántúli kisváros, Szekszárd elitjére a századforduló idejéből.

Országosan az a helyzet, hogy 1910-ben a 27 törvényhatósági jogú városban a virilisek több mint a négyötöde (43,8%-a) a kétszeres adóbeszámítás révén került fel a listára (nagyobbrészt jogi diploma birtokában); súlyban őket követték a kereskedők és bankárok (arányuk 18,2%), majd a földtulajdonosok (zömmel parasztbirtokosok) 13,2%-kal és a sor végén foglaltak helyet az iparosok és ipari vállalkozók (10%-os aránnyal). Az egyszeri adóösszegek alapján ugyanakkor a városok vagyoni elitjének az egyharmada állt kereskedőkből és bankárokból, nem egészen a negyede földtulajdonosokból és közel az ötöde ipari vállalkozókból (iparosokból). Egy szó mint száz: a helyi elit domináns szektorát a kereskedőtársadalom képezte.

Dunántúlon a helyzet annyiban tért el az országos képtől, hogy itt szinte elenyésző a föld mint vagyonforma jelentősége és jóval átütőbb mind a kereskedőtőke, mind az egyéb mobil tőke szerepe az elit gazdasági meghatározásában.⁴⁷ Az egyöntetűség mellett a dinamikusan fejlődő dunántúli városok ugyanakkor jellemző különbségeket mutattak polgári (középosztályi,

⁴⁶ PÉTER LÁSZLÓ: *Volt-e magyar társadalom a XIX. században?* (A jogrend és a civil társadalom képződése). Valóság, 1989/5. 17-20.

⁴⁷ Az adatok forráshelye: *Magyarország városainak háztartása az 1910. évben*. Magyar Statisztikai Közlemények, 58.k. Bp., 1916. 9.

esetleg felső-középosztályi) elitjük arculatát tekintve. Győr a korszak végén az ország egyik legiparosodottabb városa, ahol a gyári nagyipar tölti be a fejlődés motorjának a szerepét. A város gazdasági fejlődését a századfordulóig mégis a kereskedelem és a hozzá szorosan kötődő feldolgozóipar szabta meg. Ennek a helyébe lépett századunk elejétől a hadi megrendelések nyomán felívelő vas- és gépgyártás. Az utóbbi strukturális átalakulás azonban alig hagyott nyomot a helyi elit gazdasági karakterén. A századfordulóig terjedő évtizedekben a virilis élmezőny magját a nagykereskedők, valamint az értelmiség képviselői adták; s noha a századfordulót követően valamelyest csökkent az értelmiség, illetve a járadékossá váló kereskedőréteg virilis reprezentációja, mégsem következett be az ipari tőke igazi helyi térfoglalása. A győri elit zömmel ekkor is azon családok férfi tagjaiból állt, akik az 1860-as és az 1880-as évek dereka közti másfél évtized során szilárdították meg gazdasági helyzetüket. Annak okát, hogy az elitben az ipari vállalkozók még a századelő időszakában is miért számítanak fehér hollónak, a témának szentelt tanulmányában Vörös Károly abban látja, hogy „*a nagyipar tőkései maguk nemigen telepszenek le Győrben*”.⁴⁸ A város azt bizonyítja, hogy a hagyományos, jelen esetben nagykereskedő elit jórészt kívül rekedt a nagyipari fejlődés keretein, ám ez mégsem veszélyeztette korábbi vezető szerepét a helyi eliten belül. Ugyanakkor képtelen volt bekapcsolódni a Győrött 1900 után kibontakozó nagyipari fejlődésbe. Legfőként azért, mert a helyi és regionális mércékkel mérve még számottevő tőkeereje ahhoz viszont már elégtelen volt, hogy rászánhassa magát a nagyipari investícióra. Ráadásul a városba kívülről behatoló ipari tőke végig kívül maradt a város társadalmán, abba nem tagozódott be. Vörös Károly állapította meg, miszerint „*a vállalkozók mögött álló tőke nem is jut el Győrbe, megmarad eredeti helyén: Bécs, Budapest, Prága bankjaiban - ugyanide kerül a győri üzemek profitja is...*”.⁴⁹

A dinamikusan városiasodó és modernizálódó Szombathelyen az 1890-es évekig az értelmiség számszerűen és jövedelmi erejénél fogva is meghatározója volt a helyi viriliseknek. Az ezt követő két évtized a mobil tőke képviselőinek a térfoglalása jegyében telt el úgy, hogy a századelőn már a kereskedelmi tőkét iparivá változtató virilisek és a bankárelit adta a tőkés középpolgárság jellegadó magját. Ezzel együtt a korábbiakhoz képest többszörösére nőtt a virilisek adóösszegekben tükröződő gazdasági potenciálja. A földtulajdon viszont a püspöki városban elenyésző mértékben volt képviselve a virilisek vagyonában (néhány arisztokrata és egy-két korszerűen gazdálkodó párszáz holdas birtokos fémjelezte a csoportot). Miközben a századelőn és kivált az 1910-es években előretört a helyi elitben a nagyipari vállalkozók rétege, az értelmiség erre az időre megszilárduló felső szegmensre szintén stabil helyet biztosított magának a virilis élmezőnyben. Az 1910-es években megizmosodó ipari vállalkozók ugyanakkor olyan nagypolgár egzisztenciák, akik gazdasági hatóköre átfogta a Dunántúlt, sőt tőlünk nyugatabbra is érvényesült.⁵⁰

A mind Győrnél, mind Szombathelynél nagyobb lélekszámú, ugyanakkor hozzájuk viszonyítva kevésbé iparosodott Pécs esetében nem tűnik érdeminek az ipari tőke szerepe a helyi gazdasági elitben. Az 1887. és az 1901. évi virilisjegyzékek tanúsága szerint a legnagyobb adózók meghatározó része kereskedőkből és az értelmiségi elitből verbuválódott. Az utóbbiak kétszeres adóját a felére csökkentve kitűnik, hogy: „*A kereskedők összességében a város*

⁴⁸ VÖRÖS KÁROLY: *Gazdaság és társadalom a dualizmus korában*. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971. 354.

⁴⁹ Uo. 348.

⁵⁰ BOGNÁR BULCSÚ: *Felső- és középrétegek a dualizmus kori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján*. Szakdolgozat, ELTE, 1997.

gazdasági életében a legnagyobb szerepet játszottak. Jelentőségükben felülmúlták az ipari csoportot.”⁵¹ A tőke akkumulálásának fő területe a borkereskedelem, ez képezi a legnagyobb vagyonok alapját, míg vele szemben az ipar - néhány üzemet leszámítva - lényegében „fejlődésképtelen”.⁵²

Jellemző, hogy a virilisek stabil belső magját adó kereskedők és módos orvosok, esetleg ügyvédek vagyonalapjában a háztulajdonnak és a szőlőföldnek mindenkor nagy volt a súlya, az szinte elengedhetetlen kelléke a vagyoni hierarchiában elfoglalt előkelő helyüknek. Szombathelyen például ez egyáltalán nem mondható jellemzőnek ekkoriban! Nemcsak presztízs szerzése, megtartása és növelése végett vásároltak ház- vagy szőlőingatlant, hanem racionális tőkebefektetés céljából is sort kerítettek erre, hiszen a szőlő újratelepítése pl. adómentességet élvezett a filoxérát követő évtizedekben.

Ezzel a Győr és Szombathely kapcsán tapasztaltnál is hagyományosabb, jóllehet nem kifejezetten agrár jellegű városi elittel összefüggésben különösen jogosult a megállapítás, hogy hanyatlásának oka az ipari kapitalizmus terjeszkedése. Ennek a hagyományos vállalkozórétegnek az anyagi erőforrásai jóval szerényebbek, mint az új (ipari) vállalkozóké,⁵³ és a jövedelme sem elég arra, hogy bekapcsolódhassék az ipari befektetések terén a századforduló évtizedeiben megnyíló lehetőségek kiaknázásába. S noha elit helyüket még úgy-ahogy megtudták őrizni, ám fő jellemvonásukká a provincializmus lett. Ebben pedig kifejeződik a betelepülő vagy a fővárosban koncentrálódó nagytőkével szembeni nyilvánvaló alárendeltségük.

Ahogy lejjebb ereszkedünk a városi hierarchiában, úgy szűkülnek az ipari kapitalizmus tartálékai. A Pécshez közeli fekvésű kisváros, az 1910-ben 15 ezer főt számláló megyeszékhely, Szekszárd virilis elitjében a kereskedők és az értelmiség az egyedüli domináns elem és nincs semmilyen képviselője az ipari kis- vagy középtőkének.⁵⁴ Fontos továbbá, hogy a külön is komoly befolyással rendelkező földbirtokosok mellett a szőlőbirtok is szerves része a felső vagyoni hierarchiát alkotó csoport vagyonalapjának. S bár a betelepülő zsidó kis- és középpolgárok felesleges tőkájukat inkább magánhitelbe fektetik, ám leggazdagabb képviselői körében így is szembeötlő a konzervatív, vállalkozó-idegen mentalitás befolyása. Ennek igazán szemléletes példája a leggazdagabb helyi kereskedő, Pirnitzer József, akiről azt jegyzi meg a történész: „a modern üzleti horizontokhoz nincs nagy érzéke, vérét nem pezsdíti a gründolási láz”.⁵⁵

Az inkább alföldi, tehát mezővárosi jellegű dunántúli kisváros, Szekszárd, persze, csak részben mutatja meg a dunántúli kisvárosi lét lehetséges társadalmi meghatározottságait. A századfordulón 20 ezres lélekszámú Pápa a nagyrégió egy másik kisvárosi fejlődési típusát példázza, melynek polgárosodottsága a település hivatalnok- és iskolaváros jellegéből fakadt.

⁵¹ BÉRDI GYÖRGY: *Pécs legnagyobb adófizetői, 1887-1901*. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1975-76. 117.

⁵² Uo. 120.

⁵³ Róluk lásd SZITA LÁSZLÓ: *A pécsi vállalkozó polgárság és a helyi hatalom a 19. században*. In: V. FODOR ZSUZSA (szerk.): i. m. 127-140; JÁVOR KATA: *A Zsolnay család (Vállalkozás és művészet)*. Műhely, 1997/6. 62-65.

⁵⁴ TÓTH ZOLTÁN: *Szekszárd a dualizmus korában 1867-1918*. In: K. BALOG JÁNOS (szerk.): *Szekszárd város történeti monográfiája I. Szekszárd*, é. n. 400-402.

⁵⁵ SZILÁGYI MIHÁLY: *A Pirnitzer kereskedőház története*. In: *A Dunántúl településtörténete III. 1848-1867*. Székesfehérvár, 1978. 338.

A pápai elitről (a helyi középosztályról), sajnos, eddig nem készült még társadalomtörténeti elemzés. Így sommásan csak azt regisztrálhatjuk, hogy ipari nagy- és középvállalkozói réteg, valamint nagy- és középbirtokosok hiányában ez a kevert felekezetű és több évszázadon át kulturális központi szerepet betöltő járási székhely olyan református, zsidó és kisebb mértékben katolikus elittel rendelkezett, amely zömmel hivatalnokokból, valamint értelmiségiekből tevődött össze.⁵⁶ S bár ennek a jószerivel csak középpolgári-középosztályi nívón élő helyi elitnek a vagyonossága jóval elmaradt attól, amivel a nagyobb dunántúli városok önálló kereskedő és ipari vállalkozó elitje rendelkezett, szakértelmen nyugvó tevékenységével és a már jó ideje megszilárdult urbánus életformához szokva a pápai elit erőteljes polgárosodottsága aligha kétségbevonható tény. Úgy gondoljuk, hogy a virilis alapon mért polgárosodottság mércéje ebben az esetben kevésbé fontos szempont, mivel Pápa hagyományosan a szellemi rétegekhez kötött polgárosodás útját járta már a kora újkortól fogva. S ez egyúttal azt bizonyítja számunkra, hogy a dunántúli városokban zajló polgárosodásnak számos alternatív formája is érvényesülhetett végig a dualizmus időszakában.

⁵⁶ Vö. GÁTI TIBOR - HORVÁTH ÁGOTA: *A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete*. Szociológiai Szemle, 1992/1. 82-85.

HUDI JÓZSEF
Pápa város önkormányzata
a későfeudalizmus időszakában
(1730 - 1847)⁵⁷

I. Történeti előzmények, kutatási téma és feladatok

Az újkori várostörténet a 19. század utolsó harmadáig a magyar történetírás legelhanyagoltabb területei közé tartozott. E tény mélyebb okai részint a Nyugat-Európához képest fáziskésésben lévő magyar gazdasági-társadalmi fejlődésben, részint a történettudomány ellentmondásos fejlődésében keresendők.

A várostörténet önálló kutatási területként csak a 19. században jelent meg a magyar történetírásban. A 18. században kialakult tudományos igényű történetkutatás - történeti források rendszeres feltárásával, kritikai feldolgozásával és közzétételével - csak a 19. század elejére halmozott fel annyi forrásanyagot, hogy megkezdődhetett az összefoglaló nemzettörténetek mellett az egyháztörténetek, vármegyei és városi monográfiák összeállítása is.

A 19. század elején napvilágot látott várostörténetek a műfaj kialakulásának kezdeti stádiumát jelzik: keveredik bennük a krónika és a családtörténet, a személyes megfigyelés és hallomás útján szerzett információ, naplójegyzet és visszaemlékezés. A 18. században s a 19. század első felében készült várostörténeti munkák és honismertető munkák szerzői első pillanatra meglepő érzéketlenséget mutatnak az egyes települések igazgatási kérdései iránt. Holott a helyi önkormányzatok éppoly sokszínűek voltak, mint az elitkultúra számára felfedezett népszokások, néphagyományok, népviseletek.

1848 sorsdöntő változásainak, a rendi világ összeomlásának s a polgári kultúra lassú kiépülésének kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy - kellő történeti rálátással - értékelni lehessen a letűnt társadalmi rendet. A pozitivistá történetírás érdeme, hogy a forráskiadást kiterjesztette a helytörténeti forrásokra is. Az 1867 utáni évtizedek, különösen a millenniumi évek reprezentatív helytörténeti műfaja a megye- és városmonográfia volt. 1896-ra vagy azt követően a városok kampányszerűen megírták a saját történetüket. A százszámra kiadott művek azonban meglehetősen egyenetlen színvonalon feleltek meg a megrendelők igényeinek. Általában csak kevés szerzőnek sikerült a provincializmus veszélyeit elkerülnie s időtálló művet alkotnia. S még a legjobb monográfiákról is elmondható, hogy csak érintőlegesen foglalkoztak a város igazgatástörténetével. A kivételek közé tartozik Véghely Dezső Veszprém-monográfiája, amely a maga befejezetlenségében is részletesen mutatja be a város 18-19. századi önkormányzatát (1886).

A helyi igazgatás önálló stúdiummá csak az első világháború után vált. A magyar közigazgatás-tudomány megalapítói és művelői, a közigazgatási jogi dogmatika képviselői, a jogtörténészek egy szűk köre az 1920-30-as években - a magyar közigazgatás racionalizálását elősegítendő - tanulmányok, monográfiák sorát publikálták. A kutatók élvonalát ekkor kezdte áthatni a szociológia, társadalomtörténeti, társadalom-földrajzi szemléletmód. Ez utóbbi tetten érhető két pápai monográfiában is: Kovács Eszter (1939) és Bognár Imre (1943) település-

⁵⁷ A szerző hasonló című kandidátusi értekezésének tézisei.

földrajzi munkájában. Színvonalas feldolgozásuk gyökeresen szakított a hagyományos szemlélettel s a város történetét a régió történetébe ágyazva mutatta be.

1945 után rövid időre még úgy tűnt, folytathatók a második világháború nehéz éveiben kényszerűen felfüggesztett várostörténeti kutatások. A kommunista hatalomátvétel, a szovjet típusú állami-politikai berendezkedés azonban egészen más irányba terelte a közigazgatással és közigazgatás-történettel foglalkozó szakembereket. A helyzet csak 1956 után, a kádári konszolidáció éveiben változott meg. Ekkoriban már társadalmi igény mutatkozott a helyi múlt - közte a helyi önkormányzatok - történetének megismerésére, ugyanakkor a közigazgatási rendszer racionalizálásának ismételt napirendre kerülése választ igénylő történeti kérdéseket (pl. optimális településnagyság) is felvetett.

A várostörténetben az első áttörést a történeti statisztika és történeti demográfia módszereit sikeresen alkalmazó, s az uralkodó elit politikai érzékenységét kevésbé ingerlő gazdaságtörténet hozta a hatvanas években. A későfeudalizmus folyamatait is vizsgáló gazdaságtörténet ma is vezető helyet foglal el a városkutatásban, de megizmosodtak az igazgatástörténeti kutatások is, melyeknek műhelyei a vidéki levéltárak. Egy-egy város önkormányzatának monografikus igényű történeti feldolgozása napjainkban kezd önálló műfajjá válni. A kis-könyvtárat kitevő résztanulmányok után többen vállalkoztak egy-egy korszak városigazgatásának vagy egy részterület (pl. városi nemesi önkormányzat) monografikus feldolgozására. E kísérletek sorába illeszkedik a jelen tanulmány is.

II. Források, kutatási szempontok

A pápai Városi Tanács vezetése 1989-ben, a Kapossy Lucián szerkesztette századeleji városmonográfia (1905) reprintjének megjelenését követően vette tervbe egy korszerű várostörténet kiadását. A Kubinyi András professzor vezette kutatócsoport tagjaként kaptam megbízást a városi önkormányzat 18-19. századi történetének megírására. A feladat nagyságával már a kimondott „igen” pillanatában tisztában voltam. Jól tudtam, hogy a Kapossy-féle monográfia csak elszórt adatokat közölt a város 1842 előtti önkormányzatáról s e témakörrel - egy egyetemi szakdolgozatot kivéve - mindmáig nem foglalkoztak behatóan. Az elmúlt évtizedekben megjelent helytörténeti tanulmányok többsége elsősorban a dunántúli végvárak közül kiemelkedő pápai végvár hadtörténetével, a város régészeti, építészettörténeti emlékeivel, egyház- és kultúrtörténetével foglalkozott.

A tudvalevőleg idő- és munkaigényes igazgatástörténeti kutatástól az alapkutatások hiánya mellett a primer forrásanyag töredékes volta is elriasztotta a történészeket. A város 1848 előtti közigazgatási iratai, a 18. századi testületi jegyzőkönyvei s a 19. századi jegyzőkönyvek jelentős része is elpusztult 1945. tavaszán. (A 18. századból mindössze az 1794/95. évi tanácsülési jegyzőkönyv maradt fenn, a 19. századból pedig csak az 1802., 1806., 1815., 1818., 1820-23., 1826., 1835., 1841., 1842., 1845., 1847. és 1849. évi kötetek tanulmányozhatók.) Hasonló károkat szenvedett a pápai Eszterházy-uradalom levéltára, amelyből csak a lajstromozott gazdasági iratok kerültek a Magyar Országos Levéltárba.

Mindezek után felmerült a kérdés: rekonstruálható-e egyáltalán a város 18-19. századi önkormányzata, annak szervezete, a tisztségviselői kar összetétele, az egyes tisztségviselők hatásköre? Ha igen, milyen források és módszerek vezethetnek sikerre?

Az 1990-1993 közötti eltelt időszakban kiterjedt adatgyűjtést végeztem a városi, uradalmi és vármegyei levéltár anyagában s ennek nyomán fogtam hozzá az önkormányzat történetének feldolgozásához. A szakirodalomban fellelhető utalásokból kezdetben munkahipotézisként az 1842-ben egyesült három „polgár város” (az Alsó-, Belső- és Felsőváros) 18. századi

előtörténetét, a *nemesi* és *zsidó* község önkormányzatának rekonstruálását tekintettem feladatommak. Menet közben azonban kiderült, hogy a külvárosok (Alsó- és Felsőváros) községi szervezete csak a 18. század végére alakult ki. A választ sürgető kérdések száma tovább nőtt... A történelem segédtudományainak, köztük a címer- és pecsétannak, az archontológiának, történeti statisztikának a módszerei végül segítségemre siettek s azokat meghatározott társadalomtörténeti nézőpontból alkalmazva, a fő kérdésekre - úgy gondolom - választ tudtam adni.

III. Kutatási eredmények

A magyar feudális jogrendszer csak az ún. szabad királyi városokat (*liberae regiae civitates*) ismerte el politikai tényezőnek. A mezővárosokat, jobbágyfalvakat a földesúri joghatóság alatt álló községek közé sorolta. Egy településnek az ország településhálózatában elfoglalt helyét - jogi szempontból - a királytól kapott *privilegiumok* és a földesúrral kötött *magánjogi szerződések* határozták meg. A mezővárosok ebből a szempontból a jobbágyközségek és szabad királyi városok közötti széles skálán helyezkedtek el. Pápa az 1439-ben nyert harmincadvámmentességgel, a végvári korszakban élvezett „hajdúszabadsággal” már a 17. század végén is kiemelkedett a mezővárosok átlagából s e pozícióját - kemény harcok árán - megtartotta 1848-ig. A reformkor végén a Bakonyalja és a Kisalföld találkozásánál fekvő 13 ezer lakosú város számos városi funkciót ellátott: egyszerre volt a vidék gazdasági, igazgatási, oktatási-kulturális, melynek szellemi kisugárzása - a református főiskola révén - kiterjedt az egész Dunántúlra.

A 18. században jelentős változások következtek be a város életében, melyek hosszú távon is meghatározták fejlődését. A vár a 18. század elején elvesztette jelentőségét, a „vitélző rend” tagjai, a *presidariusok* életmódváltásra kényszerültek. A polgárok és az uradalom építkezései nyomán kialakult a jellegzetes barokk városkép. Az árokkal, sánccal, bástyákkal övezett *Belváros* mellett fokozatosan az önálló település szintjére emelkedtek a 16. században még csak a belsővárosi telkek tartozékaiként nyilvántartott településrészek, melyekből a 19. század elejére kialakult az *Alsó- és Felsőváros*. Az Alsóváros a Belvárostól délre, a Hosszú utca folytatásaként jött létre, a Felsőváros a Belvárostól nyugatra-északnyugatra, a Cinca-árok és Tapolca-patak által határolt területen. Keleten a tóvá duzzasztott Tapolca, az ún. Széles-víz képezte a Belsőváros természetes határát. Helyén csak a 20. században jött létre lakótelep. (A településszerkezet átalakulására számtalan analógiát hozhatunk a magyar várostörténetből.)

A város *társadalmi arculatát* a Pápa-Devecser-Ugodi uradalmat megszerző *gróf Eszterházy család* (1624) birtok- és egyházpolitikája alakította ki. Az 1638-ban megindult *rekatolizáció* eredményeként a Belsőváros színtiszta katolikus lett; a protestáns lakosság (köztük a helyben maradó nemesek többsége) a sáncon kívüli városrészekbe, főként az Alsóvárosba szorult vissza. Helyüket a gazdasági életben egyre nagyobb szerepet játszó görögök, majd nyomukban a tömegesen beköltöző zsidók vették át. Az Eszterházyak *településpolitikájának* eredményeképpen a magyar lakosság német és szláv telepeseikkel gyarapodott. (A német mesteremberek a polgárság létszámát növelték, azon belül azonban elkülönültek.)

Az 1848-ban egységes polgári közigazgatású város területén korábban többféle önkormányzat élt együtt. A fejlődésnek *három szakaszát* lehet megkülönböztetni. A *kezdeti időszakban* (1730-1794) a Belsővárostól igazgatásilag különváltak a külvárosi utcák és majorok, melyek saját önkormányzatot építettek ki. A Belsőváros önkormányzata ezen periódusban lényegében változatlan maradt. 1795-ben azonban a Belsőváros önkormányzatát a szabad királyi városok mintájára átszervezték. Ezt követően a külső városrészek is egyesültek, s ettől kezdve két községet (Alsóváros-Felsőváros) alkottak. Ez az önkormányzatok fejlődésének *második*

szakasza (1795 - 1842), melyet a „három város” közigazgatási egyesítése zár le 1842-ben. Az 1842-től kezdődő időszakot az 1848. évi városi választások zárják: formailag ekkor megszűnik a nemesi község s kialakul a népképviselői alapon újjászervezett városi önkormányzat.

A külsővárosok leválását a földesúrral 1730-ban kötött örökös szerződés tette lehetővé. Ebben a külsővárosi lakosok 1200 Rft évi census megfizetését vállalták, cserében megtarthatták a használatukban lévő legelőt, bérelhették az uraság 4 kocsmáját, szabadon árulhatták portékájukat a város piacán s ők is harmincadvám-mentességet élveztek. A Belsővárossal azonban nehezebben ment az egyezkedés: a polgárok csak kényszeredetten írták alá 1732-ben az örökös szerződést, amely több ponton korlátozta, uradalmi ellenőrzés alá vonta a városi önkormányzatot, bár a gyakorlatban meghagyta a magisztrátus elsőbírósági jogát. A külsővárosi utcák és majorok önkormányzatának alapegysége 1730 után (s vélhetően előtte is) az *utca* volt. A fennmaradt számadásokból kitűnik, hogy a népesebb utcákban önálló *utcabíró*ságot szerveztek, a kisebb utcák pedig *közösen* tartottak fenn előljáróságot. A 18. században 5 utcabíróság létezett, ezek élén a *bíró* állt, munkáját *esküdtek* segítették. A tisztújításokat Szent György napján tartották. Az előljáróság legfontosabb feladata az állami és földesúri adók behajtása volt. Az egyes utcák adminisztrációját a felfogadott *jegyző* végezte, aki az általa kiállított okiratokat az utca pecsétjével hitelesítette.

A 18. század végén kialakuló Alsó- és Felsőváros a Belsővároshoz hasonló, de annál egyszerűbb felépítésű önkormányzatot tartott fenn a 19. században. Ezekben a nemesek már nem vettek részt - önálló községbe tömörültek. Amennyire ez a hiányos forrásokból megállapítható, az Alsóvárosban a bíró, jegyző és 14 tanácsnok, a Felsővárosban valószínűleg 12 esküdt és bíró alkotta az előljáróságot. A heti rendszerességgel ülésező tanács döntött a rendészeti, igazgatási kérdésekben, a polgári és kisebb büntető ügyekben. A tanács ítéletei ellen az *úriszék*hez lehetett fellebbezni. A jórészt analfabéta környezetben az adminisztráció terhei a jegyzőre nehezedtek. Az adószedést az Alsóvárosban a *királyi adószedő* és a *kollektorok* munkamegosztásban végezték. A Felsővárosban a pénzkezeléssel csak az adóevő foglalkozott. A reformkorban a felsővárosiak *ügyvédet* fogadtak, akinek a jogi tanácsadás és képviselő mellett a bíraskodásban is szerepe lehetett.

A város egészét érintő beruházások, *közterhek* költségeit a 18. században kialakult szokás szerint viselték. A Belsőváros a költségek felét, a külsőváros negyedét-negyedét viselte akkor is, amikor együttes lélekszámuk már jóval meghaladta a Belsőváros lélekszámát. A tanulmány gerincét a *Belsőváros önkormányzatának* bemutatása képezi. A fennmaradt jegyzőkönyvek és iratok alapján lehetőség nyílt a hatalomgyakorlás folyamatának, az adminisztráció működésének, a társadalmi mentalitásnak a tüzetesebb vizsgálatára is. A Belsővárossal kötött 1732. évi örökös szerződés a városigazgatás rendjét érintetlenül hagyta, ami azt jelentette, hogy a várost továbbra is a *12 tagú tanács* irányította. Az elsőbírósági joggal felruházott tanács döntéseit részint tanácsnokok, részint a polgárok sorából választott tisztviselők hajtották végre. A specializálódás az adóügyi (perceptor), a pénzügyi-gazdasági (malom-, bor-, vásárbíró) és rendészeti igazgatás (hadnagy, tizedesek) területén mutatkozott meg legelőször.

Az uradalom - saját adóbevételeinek, jövedelmeinek növelése és biztosítása érdekében a 18. század közepétől kezdve egyre jobban *beavatkozott* az önkormányzat életébe. Gr. Eszterházy Károly 1760-tól kezdve először a bírói, majd a többi „számadásos” tisztségviselő számadásának úriszéki felülvizsgálatát is elrendelte. A *bírói jelölés* bevezetésével eleve megakadályozta, hogy protestánsok kerüljenek a bírói székbe. A többi tisztséget a polgárság a maga jelöltjeivel tölthette be. A földesúr valláspolitikájának következtében a belvárosi önkormányzat és az egyházközségi igazgatás összefonódott, amit a templomatyai tisztség város általi betöltése is bizonyított.

A Belsőváros önkormányzata már az 1794 előtti években kiegészült a *24 tagú külső tanáccsal*, a hosszú távú fejlődést azonban az 1795. évi igazgatási reform alapozta meg. Az 1730. és 1732. évi örökös szerződésekből kimaradt ún. extraserialisták jogviszonyait rendező 1794. évi örökös szerződések megkötése után, az állandó földesúri zaklatások közepette szervezte meg a város a *választott községet* (electa communitas). A mindvégig 40 tagú testület tagjai fontos döntési helyzetekben (közgyűlés) a magisztrátus tagjaival együtt vállalták a felelősséget. Ellenőrizték a tanács működését, gazdálkodását s javaslatokat nyújtottak be annak megjobbítására. Közülük kerültek ki egyes tiszttviselők s az új tanácstagok. A választott község vezetője (tribunus plebis, népszószóló) hat társával együtt állandó tagja lett ezentúl a tanácsnak. A tanácsülésen azonban nem jelentek meg rendszeresen a polgárság egészét képviselni hivatott „választott személyek.” Az 1795. tavaszán megválasztott új testületben számarányuknál nagyobb befolyásra tettek szert a *német polgárok*. A testület tagjainak ugyanis ekkor kb. 25%-a német, a többi magyar s kisebb részt szláv eredetű polgár volt. A választott községbe *háztulajdonnal nem bíró személy* is bekerülhetett.

A tanulmány részletesen bemutatja a belsővárosi önkormányzat *testületi szerveit* (közgyűlés, tanács, választott község) s megállapítja, hogy az 1795 utáni korszakban is érvényesült a *földesúr jelölési joga* a bíróválasztásnál. A bírót ekkoriban 3 évre, a vásárbírákat és a hadnagyot 2-2 évre választották, más esetben (pl. gyám, adóvevő, kvártélymester) a betöltött funkció huzamosabb szolgálatot követelt meg. A hivatali előmenetelnél érvényesítették a *fokozatosság elvét* és szigorúan megtiltották a *hivatalhalmozást*. A tanácsai tisztségre hosszú volt a várakozási idő. Rendszerint a népszószóló lépett az elhalt tanácsnok helyébe.

Az önkormányzati reformmal valóban új korszak kezdődött a városigazgatásban. Az egyes tisztségviselőket *munkautasítással, fizetéssel* látták el, a *hivatalos eljárást* statumokkal szabályozták. A kiöregedett, munkaképtelen tanácstagok részére a reformkorban már *nyugdíjat* folyósítottak. A tisztségviselés nemcsak biztos készpénzjövedelmet jelentett, hanem másféle előnnyel (pl. illetményföld, a mestereknek városi munka-megrendelés stb.) is együtt járt. A választott község és a tanács *zárt jellege* lehetővé tette, hogy az önkormányzati hatalmat a polgároknak egy szűk köre sajátítsa ki.

A második fejlődési periódusban jelentős mértékű *specializálódás-differenciálódás* megy végbe az önkormányzat szervezetében: a tanulmány 16 választott vagy kinevezett tisztséget mutat be, s utalásszerűen szól a szolgaszemélyzetről is. Az egyedi szervek működésének rekonstruálásával feltárulnak előttünk a városkormányzás hétköznapijai. A hatalomgyakorlással foglalkozó fejezetből választ kapunk számos kérdésre: hogyan lett valaki városi polgár, mik voltak a jogai és kötelességei? Kik gyakorolták az önkormányzati hatalmat? Mi jellemezte a polgárok mentalitását? A vizsgálat megállapítja, hogy az önkormányzati hatalmat 1795 után a polgárok egy szűk köre, alig 5-10%-a gyakorolta. A tisztújítás a 19. században egy *szűk hatalmi elit* belső ügyévé vált. A tényleges igazgatási hatalmat megtestesítő tanácsban *belső átrétegződés* megy végbe. A reformkor végére a mesteremberek mellett előretör a kereskedői-vállalkozói réteg, mely „túlreprezentálttá” válik a testületben. A testületek antidemokratikus vonásainak felerősödését jelzi, hogy megnő a kinevezés útján betöltött tisztségek száma.

A három polgárváros egyesülését követelte a város gazdasági fejlődése, szorgalmazta az azt előmozdító liberális földesúr, gr. Eszterházy Károly, s támogatta a vármegye is. A hatalmi pozíciókat féltő külvárosi előljárók kétévi huzavona után, hatalmi biztosítékok mellett, 1842. június 13-án mondtak igent az egyesülésre. Az *egyesüléskor megkötött* örökös szerződés fenntartotta a két külsőváros arányos képviseleti jogát s így ideiglenesen egy 20 tagú tanácsot és egy 80 tagú választott községet állítottak fel. Az egyesülés után több mint 250.000

váltóforint vagyonnal bíró város, némileg bővített hivatalszervezettel és hatáskörrel, valóságos virágkorát élte az 1840-es években. A városi tanács intenzív belterjes gazdálkodást vezetett be a város gymóti pusztáján s jelentős *városfejlesztő beruházásokba* kezdett. Csatornázás, utcakövezés, közvilágítás, iskolaalapítás, civil kezdeményezések bizonyítják: egy új korszak hajnala közelgett. A rendi korlátok lebontásában azonban csak az elmélet síkján volt közmegegyezés: a zsidó és nemesi község jelenléte a polgárosodásban ellenérdekelt erők jelenlétéről tanúskodott.

A Pápán élő jelentős számú (1847: 1625 fő) *nemesség a 18-19. század fordulóján szerveződött községgé* s csak 1848-ban „olvadt” össze a polgársággal. A főként kézművesiparral és gazdálkodással foglalkozó nemesség életét az elsőbírósági joggal felruházott s nemesi bíró elnökletével ülésező tanács irányította. A tanács 1837-től kezdve szóbeli perekben, 1840 után pedig csődperekben is ítélt, akár az Alsó- és Külsőváros előjárósága. A nemességre kivetett subsidiumot, a közjövedelmeket a perceptor kezelte, a malmot a malombíró felügyelte. A nemesi árvák javait az évi 16.000 pengőforintos forgalmat lebonyolító *gyámhivatal* (gyámpénztár) gondviselésére bízták. A városban élő nemesek különleges helyzetben voltak, hiszen személyükben közvetlenül a *vármegye* joghatósága alá tartoztak, polgári vagyonuk alapján viszont a város és áttételesen az *úriszék* is ellenőrzést gyakorolt felettük. Az ipart űző nemesek közül a városi polgárságba - az alföldi nemesektől eltérően - elvérték kérték felvételüket.

Az országban csak lakhatási jogot nyert *zsidókat* a földesurak - így a gr. Eszterházyak is - tömegesen fogadták be birtokaikra. Az 1748-ban kiadott oltalomlevél szabályozta zsidó község egyszerre látott el *hitközségi és közigazgatási* feladatokat. A sajátos jogállású és külön adózás alá vetett zsidóság első fokon fokozatosan a városi magisztrátus ellenőrzése alá került s az úriszéket csak fellebbviteli fórumként ismerte el. A zsidó községben - mely 1848 előtt a maga 3000 lakosával a legnépesebb volt a Dunántúlon - *választójoggal* csak az bírt, akinek széke volt a zsinagógában. (A választójogúak aránya így 10-20% között ingadozhatott a 18-19. században. Tisztújításra a zsinagóga tanácstermében, a naptári év végén került sor az uradalmi biztos jelenlétében, melyen megválasztották a *6 tagú előjáróságot* (bíró, első és második esküdt, első és második templomaty, perceptor). A fennmaradt választási névsorok szerint a kulcspozíciót jelentő bírói és esküdti tisztségeket *10-15 tehetséges család* szerezte meg a 19. század első harmadában. A kevésbé vagyonos és tekintélyes családok a terhes templomatyai szolgálattal érdemelték ki az esküdtek közé kerülést. A hagyományos hatalmi struktúra az 1840-es években bomlott fel. Az új zsinagóga építésekor (1844-46) a Löw Lipót vezette s a gr. Eszterházy Károly támogatta gazdag kereskedők, a *neológus irányzat* képviselői ragadták magukhoz a hatalmat s akaratukat, magyarosítási törekvéseiket a többségre kényszerítették rá. 1844 és 1850 között áldatlan belső harc osztotta meg a helyi zsidóságot, mely Löw távozásával és az ortodoxok győzelmével zárult.

1848-ban, a feudális viszonyok megszüntetése és a polgári egyenlőség bevezetése évében Pápa város vezetésének egy emancipációra vágyó, de belülről megosztott zsidóság és egy védekező állásba vonult nemesség okozott nem kis fejtörést. A polgári átalakulást 1848. március 16-án még együtt ünneplő városlakók néhány hét múlva már zsidóellenes pogromra készültek, a nemesek pedig eltökélték, hogy a polgári tanácsba nem fognak jelöltet állítani.

**Válogatás Hudi József
pápai vonatkozású írásaiból**

1. *Pápai irodalmi antológia 1845-ből* = Napló, 1983. március 5. 9.
2. *Veszprém megyei parasztmozgalmak 1848/49-ben* = Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (Szerk. Kredics László) A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3. Veszprém, 1984. 337-526.
3. *A Veszprém megyei zsidóság oktatása a reformkorban* = Megyei Pedagógiai Körkép 14. (1984) 3. sz. 11-17.
4. *Népnevelés és nemzetiség Veszprém megyében 1848 előtt* = Veszprém megyei honismereti tanulmányok X. (szerk. Hadnagy László) Veszprém, 1984. 99-109.
5. *Veszprém megye nemessége 1848 előtt* = A Dunántúl településtörténete VI. PAB-VEAB Értesítő (Szerk. Somfai Balázs) Veszprém, 1986. 339-351.
6. *A Veszprém megyei politikai elit a 18-19. században* = Rendi társadalom - polgári társadalom. I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (Szerk. Á. Varga László) Salgótarján, 1987. 99-109.
7. *A Veszprém megyei sajtó kezdetei (1788-1847)* = Limes, 1990. 2. sz. 77-90.
8. *Pápa mezőváros nemesi községének önkormányzata 1848 előtt I-II.* = Comitatus, 1994. 1. sz. 47-53., 2. sz. 67-71.
9. *A pápai zsidó község önkormányzata 1748-1848* = ...És hol a vidék zsidósága?... (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.) Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2. (Szerk. Deáky Zita - Csoma Zsigmond - Vörös Éva) Bp., 1994. 39-57.
10. *Pápa város jegyzője a XVIII-XIX. században* = Comitatus, IV. (1994) 7. sz. 72-78.
11. *A pápai polgár a XVIII-XIX. században* = Megyeházi Tudósítások 2. (1994) 6. sz. 15.
12. *Pápa város önkormányzatai a 18. században (1730-1795)* = Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. I. (Főszerk. Kubinyi András) Pápa, 1994. 287-323.
13. *Pápa város önkormányzata 1848/49-ben* = Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. I. (Főszerk. Kubinyi András) Pápa, 1994. 323-353.
14. *Várostartó konferencia Pápán* = Megyeházi Tudósítások 3. (1995) 4. sz. 4.
15. *Francsics Károly emlékiratai. Írás és emlékezet* = Megyeházi Tudósítások 3. (1995) 4. sz.
16. *Június 16: a város napja. Pápa önkormányzata 1848-ban* = Pápai Hírlap, 1995. július 12.
17. *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus korában (1730-1847)*. Pápa, 1995.
18. *Pápa a reformkor végén* = Pápai Hírlap, 1996. 1. sz. 8.
19. *Eötvös Károly és családja* = Eötvös Károly 1842-1916. Vár ucca tizenhét, 1996. 1. sz. 157-166.
20. *Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18-19. században* = Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Szerk. Á. Varga László) Debrecen, 1995. 95-106.
21. *Sulyok Dezső (1897-1965). Veszprém megyei fejek 6.* = Megyeházi Tudósítások 5. (1997) 4. sz.

22. *Egy pápai valóper a 18. századból* = Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben (Szerk. Nagy Beáta, S. Sárdi Margit) Debrecen, 1997.
23. *Ein Scheidenprozess aus der Stadt Pápa im späten 18. Jahrhundert* = East Central Europe, 20-23, part I. (1993-1996) 191-199.

Megemlékezések 100 éve született pápaiakról

HARSÁNYI LÁSZLÓ Dobrovich Ágoston bencés gimnáziumi igazgató

Dr. Dobrovich Ágoston, a pápai bencés gimnáziumnak 1933 és 1939 között igazgatója, 1897. október 31-én született, az akkor Nagy-Magyarországhoz tartozó, magyarajkú, a tósziget-csilizközi járásban fekvő Győr vármegyei kisközségben, Balonyban, ötgyermekes értelmiségi családban. Nagyapja még hivatalsegéd, édesapja előbb segéd-, majd - Győrszentivánra kerülve - főjegyző. A keresztségben a Ferenc nevet kapta. A tragikus végű második világháború befejezése, a japán kapituláció előtt pár nappal, 1945. augusztus 23-án Pannonhalmán, alig 48 éves korában, gégerákban elhalálozott.

A Dobrovich családban a katolikus vallási érzés erős, a családban, a szűkebb rokonságban azóta is találunk papokat. A szülői otthon ezt a vallási kötődést adta útravalóul, amikor a tehetséges, kitűnőrendű diák a bencés hivatást választotta. A bölcsészkaron latin-történelem szakos tanári diplomát szerzett és 1921-ben pappá szentelték. A kőszegi, az esztergomi, a budapesti bencés gimnáziumban tanár, ez utóbbiból helyezték át igazgatónak Páára, majd 1939-ben a visszacsatolt Komárom bencés gimnáziumának lett az igazgatója. A rokonság a korai halált dohányzó-szivarozó szenvedélyének tudta be.

Az 1935/36-os iskolaévben diákja voltam. A gimnáziumok igazgatói elfoglalt emberek, heti óraszámuk ezért minimális. Ő az első osztályosokat oktatta földrajzból, így a gimnázium egész jövőendő ifjúságát már a kezdetkor megismerhette. Szigorú tekintetű, tiszteletet parancsoló tanárként emlékezem rá. Egyszer kéréssel fordult hozzám, a jó tanuló, de kevésbé jó magaviseletű kisdíákhoz: hogyan lehetséges, hogy szinte minden tanárom magaviseleti intőt akar adni, miközben neki semmi panasza nincsen a magatartásom ellen. Akkor nem tudtam a kérdésre válaszolni, ma már tudok: a szuggesztív belső erő, a rendszerető és rendet kívánó személyiség kisugárzásával magyarázom ezt.

A bencés renden belül - az akkori korszakra ezt nyugodtan mondhatom - a jó kiválasztás elve érvényesült. A fiatal, jó képességű tanár nemcsak szakterületén, de más tudományágakban és az irodalomban is jeleskedett. Tanulmányai, cikkei jelentek meg a *Katolikus Szemlében*, a *Korunk Szavában*, a *Katolikus Antológiában*, a *Pannonhalmi Szemlében*, a *Magyar Középiskola* c. lapban, a *Pápa és Vidéke*-ben, versei az *Élet*, a *Mária Kongregáció* c. lapokban. A *Világtörténet* c. tankönyvben dr. Szabó Dezső mellett vállalt szerzőséget. 1933-ban fejezte be *A Szent Benedek Rend Budapesten* c. munkáját. 1938-ban szép tanulmányát olvashattuk Pápan, a gimnáziumi közös értesítőben *Szent István és a magyar ifjúság* címmel.

Budapesten házgondnok, Pápan és Komáromban rendházfőnök volt. Számos irodalmi, társadalmi szervezetben visel tisztségeket: Pápan a Jókai Körben elnök, a Katolikus Egyházközség tanácsában, a Katolikus Körben, a Vöröskereszt Egyletben, a Katolikus Növédő Egyletben, a Széchenyi Kaszinóban, a Közművelődési Egyesületben, a Veszprém megyei Cserkész Intézőbizottságban, az Actio Catholica kulturális szakosztályában különféle tisztségekre választották meg. Ezek közül több szervezetben, de más egyesületekben is előadásokat, a környező településeken lelkigyakorlatokat, szentbeszédet tartott.

Hatvan év távlatából nézem akkori igazgatóm rokonszenvet keltő, őszes hajú, komoly tekintetű, jó megjelenésű alakját. A paptanárt, aki irodalmi tevékenységével, szaktudománya művelésével, iskolavezetési munkásságával egyaránt megbecsülést, elismerést szerzett magának is, rendjének is. A sokoldalú társadalmi elfoglaltság mutatja, hogy közéleti férfiúként is szerették, tisztelték. Ezt a minőségét, a közéleti tevékenységét, munkásságát talán a legfontosabbnak mondhatjuk.

Pannonhalmán őrzik 1939. februárjában Gergely rendtartásához írott levelét. A hit, a szerzetesi hitvallás, az egyházhoz tartozás bensőséges megnyilatkozása tükröződik a fiatalabb rendtárshoz, annak kérésére írott sorokból. Megtaláljuk a levélben a szerzetesi életnek a külvilággal szembeni magatartásra vonatkozó ajánlásait, majd a bencés tanárnak, mint a diáklelkek vezetőjének a feladatait. Ars poetica helyett az elhivatott ember megkapó vallomása található a sorokban. Látnoki erővel utal a bekövetkező megpróbáltatásokra. Rövid, tartalmas élete diákjaiban, rendtársaiban, azok életében, munkásságában folytatódott. Kegyelettel adózunk emléke előtt.

HERMANN ISTVÁN
Sulyok Dezső polgármester, országgyűlési képviselő
(1897-1965)

A Pápa melletti Simaházapusztán született molnárcsaládban. Szüleit korán elveszítette, nagybátyja nevelte. A Szent Benedek-rend pápai Szent Mór Gimnáziumában érettségizett kitűnő eredménnyel. Végigharcolta az első világháborút, majd Budapesten csendőrtiszti tanfolyamot végzett és fogalmazóként dolgozott az ún. tanácsköztársaság alatt. 1919 augusztusában igazolták és a pápai rendőrség ideiglenes parancsnokává nevezték ki. A csendőrséget az 1919-20-as túlkapások miatt otthagytá, már korábban kérve betegállományba helyezését. Közben a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogi doktorátust szerzett, 1924-ben ügyvédi vizsgát tett és Pápan irodát nyitott. Rendszeresen publikált a Pápa és Vidéke című katolikus hetilapban. Elsősorban a város közállapotait ostromozta, városfejlesztési kérdésekkel foglalkozott.

Az 1920-as évek végén már sikeres ügyvéd volt, politizálni kezdett, mint a Szociális Gazdasági Párt választmányi tagja. Részt vett a pápai katolikusság megszervezésében, kulturális egyesületei vezetésében. 1929-ben választották először városi képviselővé a polgári pártok közös listáján a Belvárosban. Aktív a testületben mint a Pénzügyi Bizottság előadója, aktív a politikában, sorra jelentek meg cikkei a *Pápai Hírlapban*. Mindenfajta szélsőségtől, Lenin, Sztálin, Hitler és Mussolini nézeteitől is élesen elhatárolódik, kimutatja azok szélsőséges jellegét.

„Sulyok Dezső népszerű a városban és a környéken, sokat tett a felekezeti ellentétek kiküszöbölése érdekében. 1934-ben katolikus létére keresztülvitte a városi közgyűlésen, hogy a város 60.000 pengőt juttasson az új református templom építésére.” Az 1935-ös választásokon indult, a siker érdekében belépett a Nemzeti Egység Pártjába, de így is csak nem hivatalos jelölt lehetett vitéz Barczy Gábor mellett. A pápaiak mégis a nem hivatalos jelölt, Sulyok Dezső mögött sorakoztak föl. Végül 459 szavazattal megverte a hivatalos jelöltet. Mivel a Gömbös vezette párt politikájával nem értett egyet, 1935. júliusában kilépett a Nemzeti Egység Pártjából. Ezután kezdett közeledni az Eckhart Ferenc vezette kisgazdákhöz. Mivel egész életében szembeállt mindenféle szélsőséggel, erőteljesen és tevőlegesen utasította el a németbarátság térhódítását. Nyíltan és bátran fellépett Szálasi és a többi jobboldali szélsőség ellen. Szálasi hatalomra kerülése után illegálisba kellett vonulnia.

1945. március 26-án örömmel üdvözölte a várost megszálló szovjet csapatokat, majd tapasztalta azok brutalitását. A városparancsnok őt kérte fel 1945. április 1-jén, húsvéthétfőn a polgármesteri teendők ellátására. Szeptember 1-jéig töltötte be ezt a posztot, így hivatali ideje csak a tervezésre volt elég. Konkrét javaslatokat dolgozott ki a városrendezés végrehajtására. 1945 szeptemberében mint a kormányon lévő Kisgazdapárt jelöltje került a Pénzügyi Központ élére. A Népbíróságon az Imrédy-per vádlója volt. Sulyok Dezső politikai pályájának csúcspontját ekkor érte el, mert a köztársasági elnökké választott Tildy Zoltán után ő lett a párt miniszterelnök-jelöltje. Sajnos, nem lett, mert a hírhedt szálamitaktika 21 társával együtt kizárta a Független Kisgazdapártból és ezzel a párt végleges szétverése is kezdetét vette. A Dobik és Dinnyések lettek a hangadók, Tildy és még néhányan hallgattak, a többség, a józan gondolkodás és a nemzeti akarat háttérbe szorult.

Utolsó, kétségbeesett kísérlete volt a keresztény-nemzeti politizálás, a Magyarország érdekeit szem előtt tartó politizálás megteremtésének Sulyok Dezső „Szabadság Párt” nevű alakulata. Nem sikerült, akkor és ott nem is sikerülhetett. Az orosz fegyverek árnyéka, Nyugat-Európa lemondása rólunk, Jalta szelleme csak kétségbeesett küzdelmet és vereséget eredményezhetett. 1947-ben emigrált, Amerikába érkezett. Mint a Pénzügyi Központ végkielégítés nélkül elbocsátott vezetője nemzetközi bíróságon pert nyert a magyar állam ellen, így a külföldön zárolt magyar betétekből 80.000 dollár végkielégítéshez jutott, ezzel anyagi függetlenséget tudott teremteni emigráns politikai tevékenységéhez. Ez soha nem irányult a magyar érdekek ellen, de mindenütt fellépett a nemzetietlen, elvtelen kommunista rendszerrel szemben. Több könyvet írt, pl. *Két éjszaka nappal nélkül, A magyar emigráció, Magyar tragédia*. Az amerikai szenátus 1947-ben „Tiszteletadás a magyarországi Szabadság Párt vezérének, Sulyok Dezsőnek” című dokumentummal emlékezett meg róla. Évtizedeken át a nép jobboldali megtévesztőjének vezéralakja volt a magyar tankönyvekben. Ha nehezen is, de a rendszerváltozás meghozta rehabilitációját. Pápai házára 1994-ben emléktábla került, amit dr. Habsburg Ottó avatott fel. 1997-ben pedig a Független Kisgazdapárt rehabilitálta egykori kizárt politikusát...

Születése 100. évfordulóján Pápán, szülővárosában konferencián emlékeztünk személyére. Ebből az alkalomból jelent meg Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért* című könyve Sulyok Dezsőről, amit a városi Önkormányzat adott ki.

KÖVY ZSOLT

Medgyasszay Ilona emlékezete

Száz esztendeje, 1897. május 5-én született Medgyasszay Ilona a Veszprém megyei Berhidán, ahol édesapja, Medgyasszay Vince - a későbbi leányi esperes, majd dunántúli református püspök - lelkeskedett. Édesanyját Szánthó Juliannának hívták.

Népiskolai tanítói oklevelét a pápai református tanítónőképzőben 1916. június 21-én, polgári iskolai tanári diplomáját pedig a budapesti Erzsébet Főiskolán 1920. július 17-én szerezte. 1920. október 1-jétől rendes tanárként tanított mennyiségtant és természettudományt a pápai református polgári leányiskolában, egészen 1945. június 15-éig. 1946 szeptemberétől a református általános leányiskolában folytatta pedagógiai munkáját. 1948. szeptember 1-jén a III. számú általános iskolához került, majd 1949. március 1-jétől a II. számú általános leányiskolában működött. Szaktárgyain kívül testnevelést, éneket és háztartástant is oktatott. Tagja volt a Polgári Iskolai Tanárok Országos Egyesületének, a Református Nőegyesületnek és a Jókai Körnek. A Hámán Kató Általános Iskolából ment nyugdíjba. Lakóháza Pápán a Jókai

utca 90. szám alatt volt. Testvérei: Kelemen Béláné született Medgyasszay Bella (Kelemen Béla ácsi lelkész felesége); Medgyasszay Zoltán jogász és Medgyasszay Lajos mezőgazdász (Medgyasszay László országgyűlési képviselő édesapja.) Medgyasszay Ilona 1977-ben halt meg Pápán. Porhüvelyé a balatonkenesei családi sírboltban nyugszik.

Nádasdy Lajos: *Fejezetek a pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből* c. könyvében olvashatjuk dr. Kiss Gáborné, Eötvös Ella emlékezését: „*Medgyasszay Ilonka néni, a lepsényi papkisasszony keresztapám lánya volt. Ha ő szólt hozzám, mindig otthonom, a szeretteim jutottak eszembe. Szüleink jó barátok voltak. Sokszor megfordultak nálunk. Mi is gyakorta kocsikáztunk át Lepsénybe (Mezőszentgyörgyről, ahol Eötvös Ella édesapja, Eötvös Sándor, Eötvös Károly író unokaöccse lelkész volt - K. Zs.) Amikor Ilonka néni általában leült a zongorához, mi meg énekeltük kórusban a népdalokat, magyar nótákat. De vidám, gondtalan órák voltak azok!*” S mindezekhez tegyük hozzá: megférte egymással a matematika és a zene, a természettudomány és az irodalom. Kollégiumi hagyomány volt ez a javából, amely képes volt önmaga megújítására, mert egyszerre több húron játszott, ám igazi összhangot biztosítva. Ez egyszerre volt tanítás, nevelés és példaadás. Szakmában erős és etikában gazdag életmű Medgyasszay Ilona pedagógusi pályája. Százak és százak gazdagodtak tanári munkássága által. Mi is azt mondjuk, hogy legyen áldott az ő emlékezete és legyen egyúttal szellemi örökség is.

MEZEI ZSOLT

Nagy Vencel bencés tanár

Nagy Antal Vencel bencés szerzetes, vasmisés áldozópap, gyémántdiplomás agrármérnök 100 évvel ezelőtt, 1897. október 13-án született Székesfehérvárott. Középiskolai tanulmányait szülővárosában, a Ciszterci Gimnáziumban végezte. 1916. szeptember 23-án öltötte magára Szent Benedek Rendjének ruháját, 1921. május 16-án pedig örök fogadalmat tett. Ugyanezen esztendőben, június 29-én szentelték pappá. Történelem-földrajz szakos középiskolai tanári diplomáját 1923-ban szerezte meg. Már egyetemistaként, 1921 és 1923 között a pápai bencés gimnáziumban, 1923 és 1927 között pályakezdő tanárként pedig a kőszegi bencés gimnáziumban tanította az ifjúságot. Elöljárói azonban nagyobb feladatokra is szánták, ezért 1927-ben a mosonmagyaróvári Gazdasági Akadémiára küldték, amit 1930-ban kitűnő eredménnyel el is végzett.

Tudására, felkészültségére hamarosan szükség lett, hiszen a hatalmas pannonhalmi birtokok jószágkormányzójává, majd főszámvevőjévé nevezték ki 1931-ben. Tizenkét millió pengős adóssággal vette át a hatvanezer hektáros birtokállományt és 1938-ra, Szent István halálának 900 éves jubileumára megszabadította a gazdaságot ettől az óriási adósságtól. A gyors siker után mindig oda hívták, helyezték, ahol egy-egy nagybirtokot kellett szigorú gazdálkodással rendbe tenni. Győrben, Komáromban és a felvidéki Ölbőpusztán is dolgozott. Az évtizedek alatt kialakult kapcsolatai lehetővé tették, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt oltalma alatt Pannonhalma elkerülje a háborús pusztítást. Szakértője volt a Földművelésügyi Minisztériumnak s közben irányította a kolostor háztáji gazdaságát. Az egyházi birtokok államosítása után tanácsaival segítette a szövetkezetek és állami gazdaságok szakmai szervezését, a diktatúra idején pedig igyekezett erkölcsi és anyagi védelmet szerezni Pannonhalmának. 1950-től itt élt és 1958-1971 között a Szent Márton-hegyi kolostor gazdálkodását vezette. A hegy lejtőin elterülő arborétum és a levendulaolaj-lepárló üzem létrehozásából is kivette a részét. 1971-ben nyugalomba vonult, de kapcsolata ekkor sem szakadt meg a mezőgazdasággal, mert

szívesen látott, gyakori vendége volt a bábolnai mintagazdaságnak, ahol gyakran kérték tanácsait.

Vencel atya 1995. március 19-én hunyt el. Emlékét sok mai gazdaság irányítója és az a Gazdanotesz őrzi, amelyet 1931-től 1940-ig vezetett, s amely ma is hű tükre a pontos és precíz gazdálkodásnak. A hazának, az Egyháznak, de mindenekelőtt Pannonhalmának élt: egyfajta belső, szívből fakadó elkötelezettséggel szerette az ősi kolostort. Beteljesedett élet volt az övé, mely szinte átívelte az egész 20. századot: az ország millenniumától majdnem a kolostor millenniumáig tartott munkás élete. Láta a háborúkat, a forradalmakat, az ország nagy romlását és a diktatúrákat. A pontosságot és fegyelmet követelő kemény munkát nemcsak másoktól követelte meg, hanem nagy következetességgel maga is úgy élt. Imádságos, munkás életével példát adott az ifjabb nemzedék számára.

VARGA SÁNDOR
Varga László kollégiumi tanár⁵⁸

Gyomán született 1897-ben. Földrajz-természettudományi szakos középiskolai tanár, 1924-től 1952-ig tanított a pápai Református Kollégium Gimnáziumában. 1945-46-ban igazgatóhelyettes volt. Működése során emlékezetes iskolai kirándulásokat szervezett Olaszországba és Ausztriába. Közel három évtizedes tanársága idején meghatározó szerepet vállalt Pápa város kulturális életében. 1937-ben a Pápai Közművelődési Egyesület megbízásából meghívta Bartók Bélát és Gertler Endre hegedűművészt egy nagy sikerű hangversenyre, majd a jeles erdélyi építész-író, Kós Károlyt felolvasóestre. Színdarabokat is rendezett. Természettudományi szakosként éveken át növénymorfológiai megfigyeléseket végzett a M. Kir. Meteorológiai Hivatal kérésére. Az 1943/44. tanévben a székesfehérvári tankerület tanulmányi felügyelője volt. A pápai Református Gimnázium államosítása után a sümegi Kisfaludy Sándor Gimnázium tanára, egy évig megbízott igazgatója, majd tantárgyainak megyei szakfelügyelője lett. Nyugdíjasként Pápan élt, itt is halt meg 1970-ben. Sírja az Alsóvárosi temetőben van.

⁵⁸ Mivel Varga Sándor nem készített írásos visszaemlékezést, hanem személyes élményeit mondta el édesapjáról, a Pápai pedagóguslexikonban megjelent névcikket közöljük emlékezőképpen. A névcikket Tungli Gyula írta.